

UPAYA KANGGO NGGAYUH PENDHIDHIKAN SAJRONE NOVEL SUMI ANGGITANE TIWIEK S.A LAN NOVEL LASKAR PELANGI ANGGITANE ANDREA HIRATA

Azizah Nur Rachma

S-1 Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya
azizahrachma@mhs.unesa.ac.id

Prof. Dr. Hj. Darni, M.Hum

Dhosen Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Panliten iki nduweni ancas kanggo mbandhingake rong karya sastra arupa novel yaiku novel *Sumi anggitané* Tiwiek S.A. nganggo basa Jawa lan novel *Laskar Pelangi* anggitané Andrea Hirata nganggo basa Indonesia. Underane panliten iki ana telu, yaiku (1) Kepriye kahanan ekonomi sajrone novel *Sumi anggitané* Tiwiek S.A. lan novel *Laskar Pelangi* anggitané Andrea Hirata? (2) Kepriye kahanan sosial sajrone novel *Sumi anggitané* Tiwiek S.A. lan novel *Laskar Pelangi* anggitané Andrea Hirata? (3) Kepriye upaya saka paraga kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone novel *Sumi anggitané* Tiwiek S.A. lan novel *Laskar Pelangi* anggitané Andrea Hirata?. Selaras klawan underan panliten ancas panliten yaiku (1) kanggo ngandharake ngenani kahanan ekonomi sajrone kaloro novel kasebut (2) kanggo ngandharake ngenani kahanan sosial sajrone kaloro novel kasebut (3) kanggo ngandharake upaya kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone kaloro novel kasebut.

Teori kang digunakake kanggo nganalisis sastra bandhingan iki yaiku teori Afinitas, miturut Sapardi. Metodhe kang digunakake kanggo panliten iki yaiku metodhe kualitatif. Sumber dhatane awujud Novel *Sumi* lan Novel *Laskar Pelangi*. Kanggo nggumpukake dhata kasebut ngangge teknik simak lan maca. Kanggo ngandharake lan njlentrehake data, nganggo analisis metodhe deskriptif analisis. Asile panliten yaiku (1) ngandharake ngenani kahanan ekonomi sajrone kaloro novel kasebut (2) ngandharake ngenani kahanan sosial sajrone kaloro novel kasebut (3) ngandharake upaya kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone kaloro novel kasebut.

Tembung-tembung wigati : afinitas, tema, lan pendhidhikan

PURWAKA

Bageyan purwaka iki diprinci dadi limang subbab, yaiku (1) landhesane panliten, (2) punjere panliten, (3) tujuwane panliten, (4) paedhahe panliten, (5) watesane panliten, lan (6) panjlentrehe tetembungan. Luwih jangepe ing ngisor iki.

Landhesane Panliten

Sastra mujudake salah sawijining asil karyan manungsa, kang nduweni gegayutan karo panguripane manungsa ing bebrayan. Sastra Jawa mujudake kasusastraan sing nggunakake basa Jawa lan ngrembaka ing satengahé masyarakat Jawa. Karya sastra kang mujudake asil kreatifitas pangripta diwujudake lumantar medhia basa. Karya sastra nggunakake basa lisan lan tulisan. Miturut Hutomo (1997:39) karya sastra mujudake asil pikiran lan rasa-pangrasane manungsa kanthi cara lisan lan tinulis, lumantar basa sing endah miturut konteks. Karya sastra mujudake prodhuk budaya sing nggayutake kawasisane pangripta sajrone ngolah maneka warna kedadeyan sosial sing dumadi sajrone panguripan saben dina. Tuwuhe karya sastra amarga anane dhasar kekarepane manungsa kanggo nyuntak emosi, pangrasane, menehi kawigaten tumrap sapa-dha-padha, lan nuduhake gegambaran ngenani

kanyatan. Sastra pancen ora bisa pisah saka panguripane manungsa.

Karya sastra Jawa kalebu perangan kasusastraan Nuswantara. Karya sastra Jawa modern yaiku karya sastra kang urip ana ing satengahé bebrayan Jawa ana ing jaman saiki (Darni, 2016:3). Karya sastra Jawa uga asil saka pamawas saka para pangripta kang ngawasi panguripan ing bebrayan kanthi tliti.

Karya sastra modern urip ana ing satengahé bebrayan masyarakat Jawa saiki. Jinis sastra Jawa modern iki beda karo jinis sastra Jawa saka Keraton. Gayut karo iku miturut Rass (1985:11) sastra Jawa modern nduweni jinis-jinis sastra kang saemper karo sastra Barat, yaiku cerkak kang bisa disebut *short story*. Cerbung diarani *long story*, geguritan diarani poem, lan novel.

Manut pangrembakane jaman, wujud sastra modern manika warna. Kaya cerkak, cerbung uga ana novel. Novel minangka salah sawijine karya sastra prosa. Sajrone novel nduweni alur kang dawa, konflik ora mung siji utawa loro, merga akeh banget konflik sajrone karya kasebut. Nurgiyantoro (2013:12) uga ngandharake ngenani novel yaiku karangan kang dawane nganti atusan halaman. Novel uga nduweni unsur-unsur kang mbangun cerita kasebut kayata prastawa, plot, tema, paraga, lan liyane.

Salah sijine novel basa Jawa kanthi irah-irahan *Sumi* kang dianggit dening Tiwiek S.A, sajrone karya kasebut nduweni nile-nile kang bisa dijupuk para pamaca. Ing sisih liya novel basa Indonesia kang irah-irahane *Laskar Pelangi*, anggitane Andrea Hirata. Novel kang nate dadi novel *best seller* utawa paling laris ing taun 2005 iki uga ngandhut akeh banget nile kang bisa dijupuk dening pamaca. Kaloro novel kasebut nyritakake ngenani bab upayae kanggo nggayuh pendhidhikan kang layak.

Pendhidhikan minangka bab kang wigati banget ana ing bebrayan. Pendhidhikan yaiku wujud saka sinau supaya nduweni sipat, kalakuan lan nduweni budhi pekerti kang luhur. Upayane para paraga kang ana sajrone kaloro novel kasebut bisa digawe tepa tuladha kangge para pamaca kang isih nempuh pendhidhikan supaya bisa nduweni semangat kaya dene paraga kang ana ing novel kang diteliti. Cita bab upaya kanggo pendhidhikan iki narik kawigaten panliti kanggo dibandhingake yaiku anatrane nggayuh pandhidhikan ing tanah Jawa kang wis mlebu era rada maju lan nggayuh pendhidhikane bocah ing tanah Belitung kang ana ing era kang sarwa winates.

Tiwiek S.A yaiku salah sawijine pangripta novel basa Jawa kang bisa diwastani pangripta kang aktif ngripta Novel. Novel kang danggit Tiwiek S.A iki critane ora mung nduweni tema sajinis wae, nanging nduweni tema kang maneka warna saengga ora marai bosen kang maca. Tiwiek S.A kang asma asline Suwignya Adhi, lan jeneng penane dadi Tiwiek S.A. Panjenengane lair ing Tulungagung ing tanggal 8 Juni 1948. Saliyane dadi panulis karya sastra Jawa, Tiwiek S.A uga nulis nganggo basa Indonesia. Panjenengane dadi guru SD ing Tulungagung nanging saiki wis pensiun. Akeh banget pahargyan kang diasilake Tiwiek S.A lewat karya sastra Jawa.

Pangripta sijine yaiku Andrea Hirata, kang uga kasuwur ana ing jagade sastra Indonesia. Andrea Hirata kang nduweni jeneng asli Aqil Barraq Badruddin Seman Said Harun. Kang lair ana ing Belitung 51 taun kepungkur. Karya pertamane yaiku *Laskar Pelangi* kang dadi *best seller* nalika iku. Saliyane *Laskar Pelangi*, uga ana trilogine yaiku *Sang Pemimpi*, *Edensor* lan *Maryamah Kapor*. Panjenengane lulus saka Universitas Indonesia S1 lan S2 kanthi dhasar Ekonomi. Senajanta dhasare ekonomi ora ngowahi rasa tresnane marang donya sastra, Andrea tetep nulis novel kang paling anyar diterbitake taun 2017 wingi. Akeh pahargyan kang ditampa dening Andrea Hirata salah siji tuladhane yaiku menang *Buch Awards* ing Jerman taun 2013.

Kagiyatan sastra bandhingan yaiku bandhingake karya sastra siji lan karya sastra liyane, kang nduweni bab kang memper utawa meh padha bisa saka segi tema, alur, sipat paraga lan liyane. Karya sastra kang bisa dibandhingake tuladhane yaiku karya sastra arupa novel, cerkak, cerbung, lan liyane. Hutomo (1993:11) ngandharake yen umume praktek *studi* ing negara kulon-an lan wetan-an iku arupa afinitas, tradhisi lan pengaruh. Ing panliten iki panliti bakal nggunakake kajian sastra bandhingan kanthi landhesan afinitas. Afinitas asale saka basa latin *ad* (cedhak), lan *finis* (wates). Sajrone ilmu sastra bandhingan teges afinitas yaiku gegayutan unsur

intrinsik karya sastra kayata unsur struktur, gaya, tema (idhe) lan liyane.

Bab ngenani upaya kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A kang nggunakake basa Jawa lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata kang nggunakake basa Indonesia iki diteliti supaya diweruhi yen saka rong novel iku ana unsur afinitas ngenani upaya kanggo nggayuh pendhidhikan kang narik kawigaten kanggo dibandhingake. Bab kang narik kawigaten kasebut gegayutan karo kahanan sosial lan kahanan ekonomi sajrone novel.

Punjer lan Undere Panliten

Miturut lelandhesan mau, undherane panliten sajrone panliten iki kaperang dadi telu, antarane yaiku :

1. Kepriye kahanan ekonomi sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata?
2. Kepriye kahanan sosial sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata?
3. Kepriye upaya paraga kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata ?

Tujuwane Panliten

Adhedhasar underane panliten, mula ancane panliten kaya kang kasebut ing ngisor iki :

1. Medharake kahanan ekonomi kang ana sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata.
2. Medharake kepriye kahanan sosial sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata.
3. Medharake kepriye upaya paraga kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A lan novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata.

Paedah Panliten

Paedah panliten sajrone panliti iki bakal ngandharake paedah teoritis lan paedah praktis.

Paedah Teoritis

Ing panliten iki, asil panliten diajab bisa dadi *literature* utawa sumber kapustakan ngenani telaah sastra kang migunakake tindingan sastra bandhingan.

Paedah Praktis

- a. Tumrap panliti, diajab panliti bisa nambah kawruh lan pangerten ngenani tindingan sastra bandhingan lan karya sastra kang nganggo basa saliyané basa Jawa, kayata basa Indonesia.
- b. Tumrap sastra Jawa modern, panliten iki bisa nyengkuyung pangrembakan ilmu sastra mligine sastra bandhingan sajrone kasusastran Jawa modern.
- c. Tumrap pamaca, asile panliten iki bisa kanggo mangerteni lan nikelake apresiasi tumrap karya sastra basa Jawa lan basa Indonesia lan tindingan ngenani sastra bandhingan. Panliten iki uga bisa menehi kawruh marang pamaca ngenani

kahanan sosial lan uga kahanan ekonomi kang bisa menehi pengaruh tumrap nggayuh pandhidhikan sajrone basa Jawa lan Basa Indonesia.

- d. Tumrap piwulangan, panliten iki bisa kanggo nambah tembung lan daya apresiasi sastra ing sekolahan, lan uga bisa mangerteni babagan sastra mligine sastra bandhingan.

1.4 Wewatesane Panliten

Panliten iki ngenani novel cacah loro (novel basa Jawa cacah siji lan novel basa Indonesia cacah siji) kang ngandhut tema pendhidhikan. Novel kasebut yaiku kang anggitané Tiwiek S.A kang irah-irahane *Sumi* lan anggitané Andrea Hirata irah-irahane yaiku *Laskar Pelangi*.

Watesane Panliten

Panliten iki ngenani novel cacah loro (novel basa Jawa cacah siji lan novel basa Indonesia cacah siji) kang ngandhut tema pendhidhikan. Novel kasebut yaiku kang anggitané Tiwiek S.A kang irah-irahane *Sumi* lan anggitané Andrea Hirata irah-irahane yaiku *Laskar Pelangi*.

Panjentrehe Tetembungan

1) Ekonomi

Kahanan ekonomi mujudake kahanan kang paling mangaribawani tuwuhe masalah sosial ing masyarakat. Kahanan ekonomi kadaden saka upayane saben pawongan ana ing masyarakat. Pawongan kang ora bisa nyukupi kabutuhan pokok kaya dene kabutuhan pangan, sandang, papan, lan pendhidhikan bisa nuwuhake masalah sosial (<https://materiips.com/faktor-penyebab-masalah-sosial>).

2) Sosial

Kahanan sosial yaiku kahanan kang ngandharake ngenani panguripan ing sajrone bebrayan. Bebrayan yaiku sawijine klompok manungsa kang nyawiji kanthi dhasar pamawas lan pola pikir kang padha. Koentjaraningrat (2009:115) ngandharake, bebrayan iku mujudake kumpulaning manungsa kang urip bebarengan lan kaiket sawijining sistem adat tartamtu. Kahanan sosial iku maneka warna gumantung ing ngendi papan lan panggonane, kahanan sosial bisa awujud pambeda strata, papan panggonan lan liya-liyane.

3) Pendhidhikan

Pendhidhikan mujudake salah sawijine kabutuhan kang kudu dijangkepi utawa kudu dilakoni dening masyarakat. Anane pendhidhikan njalari manungsa bisa pinter, lan bisa mbangun Bangsa lan Negara dadi tambah maju. Lumantar pendhidhikan uga bisa ndadekake tentrem dhiri pribadhi. Saliyane kuwi pendhidhikan uga nambah kawruh, kawasiran, lan bisa nggampangake anggone golek penggawean, lan nggampangake sosialisasi antara masyarakat siji lan sijine. Tujuwan pendhidhikan yaiku ndadekake pawongan kang berkuwalitas lan nduweni karakter becik, saengga nduweni pamawas kang amba kanggo nggayuh cita-cita kang dikarepake (<http://www.artikelsiana.com/2015/08/pengertian-pendhidhikan-tujuan-manfaat.html>).

4) Novel

Novel yaiku gancaran kang critane sambung-sinambung babagan uripe sawijine wong karo wong sakiwa tengene kanthi ngutamakake watak lan sipat paragane (Sudaryanto dkk, 2001:217). Novel minangka wujud crita fiksi kang anyar. Novel nduweni titikan yaiku paraga utamane nduweni nasib kang anyar, saliyané iku sajrone novel uga ana: (1) owahe nasip saka paraga crita, (2) ana saperangan babak sajrone urip paraga utamane, (3) biasane paraga utama ora nganti mati (Waluyo, 2011:5-6).

5) Sastra Bandhingan

Sastra bandhingan yaiku tintingan sajrone ilmu sastra kang ora ngasilake teori dhewe. Sastra bandhingan uga kasebut minangka studi utawa kajian. Bandhingan sejatine yaiku salah sawijine metodhe kang dilaksanakake sajrone panliten kaya dene ngandharake, nanging sajrone sastra bandhingan metodhe iku langkah kang utama. Andharan sajrone sastra bandhingan adhedhasar azas bandhing-mbandhingake (Damono, 2005:2).

6) Afinitas

Tembung afinitas asale saka basa latin *ad* kang tegese cedhak lan tembung *finis* kang tegese wates. Dadi, afinitas yaiku gegayutane unsur-unsur intrinsik sajrone karya sastra kayata unsur struktur, gaya, tema, swasana kang didadekake sumber kanggo nulis karya sastra (Hutomo, 1993:11)

TATA CARANE PANLITEN

Ing panliten kanthi irah-irahan “Pamilihe Tembung Lan Lelewane Basa Sajrone Lirik Lagong Tayub Anggitané Wagiran Pratama” nggunakake metode deskripsi kualitatif. Metode deskriptif kualitatif migatekake data kang dianalisis, data sing ana gegayutane karo konteks. Panliten kang nggunakake metode kualitatif mujudake jinise panliten kang ora bisa dilakoni kanthi nggunakake ilmu statistik. Dene deskriptif kualitatif yaiku panliten sing mung nengenake kasunyatan utawa tandha-tandha kanthi empiris tuwuh lan kedadeyan saka sumbere omongan utawa panutur (Sudaryanto, 1993: 62). Saka metode iku panliti bakal niliti kanthi kasunyatan utawa tandha-tandha kang tuwuh lan kedadeyan sajrone panliten kasebut ngandhut pamilihe tembung lan lelewane basa.

- (1) Pangolahe dhata ing panliten iki yaiku kanthi ngolah dhata sing wis diklumpukake kanthi pendekatan stilistika ing proses ngolah dhata sajrone panliten, dene tahap-tahap pangolahe dhata yaiku : Maca lan ngamati novel “*Sumi*” anggitané Tiwiek S.A lan novel “*Laskar Pelangi*” anggitané Andrea Hirata. Ngidentifikasi tembung-tembung lan ukara kang ngandharake ngenani kahanan sosial, kahanan ekonomi lan upaya nggayuh pendhidhikan.

- (2) Nyathet saben tembung-tembung lan ukara kang ngandharake ngenani kahanan sosial, kahanan ekonomi lan cara nggayuh pendhidhikan.

- (3) Nglasifikasikake dhata miturut underane panliten kanggo nggampangake proses analisis

ANDHARAN ASILE PANLITEN

4.1 Kahanan Ekonomi sajrone Novel *Sumi* lan Novel *Laskar Pelangi*

Kahanan ekonomi mujudake kahanan kang paling mangaribawani tuwuhe masalah sosial ing masyarakat. Faktor kasebut bisa saka asil upayane indhividhu kang ndadekake *kesenjangan* sosial ing masyarakat. Pawongan kang ora bisa nyukupi kabutuhan pokok kaya dene kabutuhan pangan, sandang, papan, lan pendhidhikan bisa nuwuhake masalah sosial (<https://materiips.com/faktor-penyebab-masalah-sosial>).

Ing sub bab 4.1.1 bakal ngandharake ngenani kahanan ekonomi novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A, sub bab 4.1.2 bakal ngandharake kahanan ekonomi novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata, lan sub bab 4.1.3 isine ngenani bedane lan padhane kahanan ekonomi sajrone kalorone novel kasebut. Sub bab pungkasan minangka dudutan saka prekara sepisan kang ditliti lan dikaji nggunakake sastra bandhingan.

4.1.1 Kahanan Ekonomi sajrone Novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A

Novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A iki ngandharake ngenani kahanan ekonomi wong kang kecingkrangan lan kurang kangge sasembarange. Kahanan kacingkrangan ana ing novel iki yaiku ngenani kangelan kanggo mangan, kangelan kanggo mbayar SPP utawa mbayar sekolah, lan kangelan kanggo nyukupi kabutuhan ana ing omah. Kadadeyan kacingkrangan kasebut diandharake ana ing pethikan sangisor iki.

4.1.1.1 Kangelan kanggo Mbayar Sekolah

Saben pawongan mesthi kepengin sekolah, supaya pinter, lan nyenengake wong tuwa. Sekolah mujudake satuwan pendhidhikan kanggo nglakoni proses pasinaonan, saengga bisa ngasilake pawongan kang terdhidhik lan nduweni manfaat tumrap masyarakat (Hamdan. 2016. <http://digilib.unila.ac.id/>). Nanging, sekolah uga mbutuhake ragad kang ora saiki, merga saben sekolah mesthi wae ana urunan wajib kang diarani SPP. SPP mujudake biaya kang kudu ditanggung dening siswa kanggo mbantu lembaga pendhidhikan supaya lancar ana ing pasinaon (Godam.2005. <http://organisasi.org/>). SPP iki biasane dienggo syarat kanggo melu ujian, saben murid kang durung isa mbayar lunas SPP bisa wae kaancam ora bakal bisa melu ujian. Kaya dene ing novel iki, Sumi kang kaancam ora bisa melu ujian merga dheweke isih ana tunggakan mbayar SPP pirang-pirang sasi.

Sumi yaiku murid kelas telu SMP kang ayu lan uga pinter, nanging panguripane sarwa kekurangan merga Bapak lan Mboke kalebu wong kang kecingkrangan. Nyambut gawene ora tamtu, yen ana dadi buru blanthik, yen ora ana ya mung neng omah ora nduwe panggawean. Mula saka iku, kangge mbayar SPPne Sumi rasane rekasa banget. Senajan SPPne Sumi kagolong murah. SPPne Sumi iki dirasa mbeban banget tumrap Bapak lan Ibune Sumi, merga mung kanggo mangan sabendinane wae isih bingung, apa maneh kudu mbayar SPPne Sumi saben sasine. Mulane saka iku, Sumi ora bisa mbayar SPP saingga dheweke kaancam ora bisa melu EBTA. EBTA

yaiku *evaluasi belajar tahap akhir*, tegese yen rampung EBTA bisa lulus sekolah. Menawa Sumi ora bisa nglunasi SPPne kapeksa Sumi ora melu EBTA, lan bisa diarani Sumi ora bisa lulus sekolah. Kamangka Sumi iki kepengin bisa melu EBTA, lulus sekolah banjur nerusake sekolah keguruan. Kabukti saka pethikan iki:

“Anyel Bapak! Rak wis dakkandani nek SPPne sasi iki kudu lunas. Mosok semaya terus! Nganti entek sasine! Njur aku diantep Nek pengin isa mengikuti EBTA, kudu nglunasi es-pe-pe nganti tekan sasi Mei. Diparingi wektu nganti tanggal sepuluh! Nek tanggal sepuluh iki meksa ra isa nglunasi, ngendikane kepeksa ra entuk ndherek EBTA!” (ADI, 2017:1)

Pethikan kasebut dikandakne Sumi marang Ibune, dheweke anyel marang Bapak kang mbayar SPPne mung disemayani wae, ora gage dibayar. Dheweke uga nangis merga mbayangake ora bisa melu EBTA mung gara-gara ora isa mbayar SPPne, kemangka dheweke wis sinau mumpeng supaya bisa kasil nggayuh kekarepe. Ibune kang diwaduli Sumi mung meneng nyawang anak wadon kang ditresnani iku, dheweke uga nelangsa banget yen nganti Sumi ora bisa melu EBTA lan ora bisa lulus saka SMP.

Sumi Bocah wadon kelas telu SMP kang mbutuhake biaya kangge mabayar SPP supaya bisa melu EBTA. Uripe Sumi tansah kecingkrangan. Kaluargane sarwa kecingkrangan merga mung njagakake asil yambut gawene Bapak dadi buruh nuntun sapi, saben dina legi lan uga wage. Asil saka nyambut gawene Bapak Sumi, ora bisa ndadekake panguripan kaluarga kasebut kanthi layak. Panguripan kang ora ayak kasebut uga njalari Sumi nduweni tunggakan SPP.

Kacingkrangan bisa dijalari saka rong faktor, sing kapisan yaiku faktor alam, faktor alam yaiku faktor kang disebabake kanthi proses alam. Faktor alam kang isa njalari kacingkrangan salah sijine yaiku nalika mangsa ketiga, apa maneh mangsa ketiga kang dhawa. Wanci ketiga kang dawa ndadekake tanduran padha garing lan mati. Faktor kapindo yaiku faktor sak manungsane dhewe, tuladhane Bapak lan Mboke Sumi ora mikir dhawa ngenani upaya liya saliyané ngedol barang aji kang diduweni. Merga Bapak lan Simboke pancen wong desa kang lugu lan saithik banget pendhidhikane mula kurang kreatif anggone marekake masalah ngenani kacingkrangan kang lagi dialami.

Simboke isih dheleg-dheleg mikirake nasibe Sumi. Kepengine anake bakal dadi bocah kang ngerti lan pinter. Senajan sekolah mung neng swasta nanging yen dilakoni kanthi temenan bakale kasil. Sakala Sumi ora kasil nemokake dalan kanggo nglunasi SPPne, lan dheweke uga rumangsa Bapak ora bisa nglunasi SPPne kang nunggak, tuwuh pamikiran kanggo metu sekolah. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

“Mbok... dakmetu ae lehku sekolah”

Ucape Sumi dumadakan.

“Metu? Ah, Sumi, Sumi! Dakkon sekolah kuwi awit wong tuwamu iki kepengin kowe dadi bocah pinter

Ndhuk. Sokur bisa cekel gawe ing mbesuke. Bapakmu genah ora nglilani. Pa maneh wis kelas telu. Sedhela engkas tamat. Rak eman-eman.” (ADI, 2017:3)

Sekolahan mujudake lembaga kanggo mulang para siswa utawa murid, tujuane sekolah kanggo minterake anak bangsa. Dikarepake kanthi sekolah anak bangsa bisa luwih maju, saengga Negara Indonesia ora dijajah maneh. Hukume sekolah yaiku wajib tumrap bocah kang umure isih merlokake sekolah (<http://www.areabaca.com/2013/11/pengertian-sekolah.html>). Nanging liya uga karo Sumi. Kahanan ekonomine kang sarwa kurang ndadekake dheweke nduweni kekarapan medhot sekolah. Pamikiranane yen medhot sekolah bakal bisa ngewangi nyambut gawe wong tuwane. Nanging kekarapane ditampik dening wong tuwane. Wong tuwane kepengin Sumi bisa dadi bocah pinter, lan cekel gawe. Ora kaya Bapak lan Simboke ora cekel gawe kang mesthi, saengga ndadekake ekonomi sarwa kekurangan.

4.1.1.2 Kangelan kanggo Mangan

Mangan minangka salah siji ciri saka wong urip. Saben wong urip mesthi wae mbutuhake mangan lan uga ngombe kangge ngasilake energi kang digawe nglakoni aktifitas. Mangan lan ngombe uga dibutuhake merga kangge kabutuhan fisik, uga kabutuhan spritual. (Soviani.2017.<https://integrasi.scienc.com/>). Pangan kang dadi kaperluane saben manungsa iki kasusun saka karbohidrat, kanggo nyukupi pangan kasebut, wong ung milih nyukupi karbohidrate wae, tujuan utamane mung wareg tanpa mikiri kabutuhan liyane minangka perangan kang penting kanggo pertumbuhan. Kemangka ing kene ana bocah prawan yen dietung-etung isih mrelokake pertumbuhan merga dheweke isih durung ngancik umur 20.

Kangelan kanggo mangan lan kangelan kanggo tuku mangan kasebut nyata banget ana ing kaluwargane Sumi. Wong kang biasane mangan nganggo beras, Sumi sakeluarga mung mangan nganggo gaplek. Gaplek yaiku pangan saka puhung kang dipepe nganti garing. Rega gaplek kang kalebu murah banget iku wae ora bisa dituku sabendinane, tukune mung seminggu pindo samarine oleh buruan saka nuntun sapi. Andharan kasebut kabukti saka pethikan :

“Kanggo wragad mangan sabendina wae wis rekasa. Oleh dhuwit sathik rongthik luwih milih ditukoke gaplek. Ah, gara-gara ketiga dawa taun pungkur. Lemah sailat kang dijibake menehe asil, nyatane muspra. Tanduran pohung kang ora sepira ambane mati garing ora kober ngoyot. Saengga gagal panen.” (Adi, 2017:2)

Pethikan ing nduwur ngandharake ngenani rekasane kaluwargane Sumi kanggo mangan. Gaplek, pangan pokok saka kaluwargane Sumi iki mung bisa dituku seminggu ping pindo sawise oleh buruan nuntun sapi. Mula saka iku, anggone mangan mung sedina ping pindo iku wae gaplek winates banget. Sajane isih durung wareg merga porsine mung saithik, merga kudu didum.

Untung bae, kanggo masak Simboke Sumi nganggo geni pawon, kayu kang dienggo cethik geni bisa nggolek ana ing karangan-karang supaya ora nambahi beaya kanggo mangan. Mula, bisa rada ngirit beaya kanggo mangane. Banyu lan liyane uga bisa njupuk ing sumber kang rada adoh saka omahe. Senajan adoh, ora dadi ngapa merga bisa ngirit beaya kang ditokake kanggo beaya mangan.

Lemah kang diduweni kang amabane ora luwih saka sailat iku ditanduri sepe merga bia kanggo simpanan pangan kang dienggo gaplek lan liyane bisa didol lan dhuwite bisa kanggo tuku lawuh lan liyane. Nanging kang dikarepake iku ora dadi kasunyatan, merga sadurunge kober ngoyot, tanduran pohunge wis mati ndhisiki merga garing ing mangsa ketiga dhawa. Kahanan iku, nambah-nambahi kasusahan kang dirasakake kaluwargane Sumi, asil saka penggaweane Bapake sajane bisa kanggo kaperluane liyane, ning dadi mung kanggo tuku gaplek bae, lan tukune mung seminggu pindo.

4.1.1.3 Kangelan kanggo Tuku Piranti Prabot Omah

Saben pawongan kang wis nglakoni emah-emah tamtu wae ana tuntutan kanggo bisa nyukupi kabutuhan omah, kayata kabutuhan kanggo nduweni omah, ngambah listrik, lan bisa tuku piranti omah arupa kursi, dipan, kasur lan liyane. Kaluwargane Sumi iki nduweni omah, nanging ora nduweni surat omahe merga ngadeg ana ing tanahe perhutani. Kabukti saka pethikan ing ngisor iki.

Saidi lan Suminah biyas polatane. Genah yen Saidi ora duwe jaminan kaya kang dikarepake iku. Omah kang dibangun ing dhusun Semanding iku rak manggin ing lemahe perhutani. Dadi mung magersari. Suminah banjur blaka yen kakange ora nduwe jaminan. (Adi,2017:30)

Pethikan ing dhuwur ngandharake yen Saidi pada wae ora nduwe omah, merga lemah kang dibangun omahe iku dudu dhuweke Saidi, lemah kasebut lemahe Perhutani. Genah bae, yen lemahe perhutani iku dudu hake Saidi, iku ngono lemahe pamerintah. Sawayah-wayah perhutani mbutuhake lemah iku, bisa wae Saidi lan keluarga kausir saka panggon iku. Yen nakoni ngenani surat saka omahe kasebut, tamtu wae ora ana, merga pancen dudu duweke dhewe, lan Saidi ora tau tuku.

Pancen kahanan ekonomi kakurangan banget, tuku lemah kanggo ngedekake omah uga ora kuwat. Rega lemah pancen larang banget, angel banget bisa nuku lemah. Utung bae pejabat perhutani ing kana isih apik atinr, saingga Saidi lan keluargane bisa mondhoek lan ngedekake omah sawetara.

Omahe pancen bisa ngadek lan nyata anane senajan dibangun ing ndhuwure tanahe perhutani. Nanging kaperluane kang ora kalah vital arupa listrik uga isih durung bisa diampurah dening Saidi. Pancen, dhuwit kanggone amprah lampu iku ora saithik, mbutuhake dhuwit kang punjul saka sepuluh ewu, mulane Saidi sakeluarga ora nganggo listrik ing njero omahe. Andharan kasebut kabukti saka pethikan ing ngisor iki.

“ Simboke menyat ninggalake. Mlebu pawon nyumet dimar. Dimar templok kang sempronge gari separo! Sumi isih njontrol maune. Mung bareng kelingan yen durung adus, mangka yen adus rak kudu menyang belik kang rada adoh saka omahe.” (Adi,2017:3)

Pethikan ing dhuwur ngandharake Sumi sakeluwargane kanthi kahanan kang kecingkrangan banget. Ora ana listrik ing omahe, manawa kepingin padhang kudu nyumet Dimar. Dimar yaiku lampu templok kang ngaggo sumbu (insicoico.blogspot.com.) Dimare ora anyar, malah-malah sempronge iku wis kari separo. Saking rekasane uripe, nganti semprong ing Dimare ora ndang ditukoke ing anyar supaya bisa menehi cahya kang luwih padhang. Sawayah-wayah bisa wae dimar kasebut entek, kemangka dimar kasebut siji-sijine kang bisa menehi cahya ing omahe. Nanging kanggone tuku semprone dimar uga mbutuhake dhuwit. Kabutuhan kang luwih penting saka dimar uga wis antri kanggo dileksanani. Mulan saka iku, nganti dimare ari separo isih durung ditukokake.

Saliyane iku, resiko kobongan bisa wae sawayah-wayah kadaden. Dimar kang ana genine iku bisa wae gampang nyaut neng tembok omahe Sumi. Tembok omahe Sumi mung kadaden saka anyaman pring. Tamtu wae pring gampang banget kobong. Nalika wis kobong, bakal angel kanggo dipateni, merga mbutuhake akeh banyu. Kaluwargane Sumi ora nduweni tandon banyu kang akeh merga olehe banyu uga ora saka sumur nanging saka sumber kang rada adoh saka omahe.

Sumber kang diarani belik iku uga dienggo Sumi, Bapake, Mboke lan tangga teparone kang isih durung nduwe sumur dhewe.bisa diarani belik iku kanggone wong akeh. Kemangka, kaya adus lan kaperluan jedhing liyane iku sipate sensitif, kudune saben omah iku kudu nduweni jeneng lan kakus dhewe. Jedhing lan kakus minangka perangan kang *vital* kanggone wong kang wis omah-omah (Muslimah, 2010/rumah-impian). Nanging merga ora bisa mbangun jedhing lan kudu dadi siji karo wong akeh ana ing belik.

Saliyane ora bisa nyukupi kabuthan kanggo listrik lan uga mbangun jedhing, Saidi minangka kepala keluarga ing omahe Sumi uga ora bisa nyukupi kabutuhan arupa tuku lemari lan prabotan liyane. Senajan klambine ora akeh lan uga ora nduwe barang aji kang kudu disimpen ana ing lemari. Tetep wae lemari wujud saka kabutuhan kang wajib diduweni ana ing omah. Senajanta lemari saka plastik utawa lemari kayu mung elek-elek, kudu tetep nduwen barang kasebut. andharan kasbut kabukti ana ing pethikan ing ngisor iki.

“ Sumi mbalalakake mripate, nuli njranthal mlebu ngomah sapune diguwang. Njujug senthonge bapake. Sakala angles barang meruhi yen senthong kuwi wis suwung ngglondhang.” (Adi,207:18)

Pethikan ing dhuwur ngandharake ngenani senthong panggone Bapake turu wis ora ana barang siji babar blas. Saka kene bisa dimangerteni Bapake mung nduwe dipan kang didol kanggo mbayar SPPne, barang liya arupa lemai kang kudu diduweni ing kamar kana ora

ana. Kahanan kasebut nerangake yen kaluwargane Sumi pancen kanggelan kanggo nyukupi kabutuhan kang arupa lemari kanggo nyeleh klambi utawa barang kang wigati.

Kangelan kanggo nyukupi kabutuhan kang penting ana ing omah, nerangake yen kaluwargane Sumi pancen urip pas-pasana. Pas-pasan kang dikarepne iki mung pas kanggo mangan wae, ora bisa kanggo liyane. Lemari lan barang liyane kang kudu ana ing kamar ora bisa dituku karo Saidi. Ora mung lemari wae, kasur kanggone turu uga ora diduweni dening Saidi sakeluarga. Nalika dheweke turu mung nggawe dipan kang digelar klasi. Rasane pancen atos banget, lan ora kepenak. Andharan kasebut ana ing pethikan ing ngisor iki.

“Sumi ora mangsuli pitakone simboke. Malah bablas mlebu senthong. Tase dibrukake ngono bae. Bokonge dientebake neng amben, nuwuhake swara kmreket. Jeneh amben tanpa kasur” (Adi, 2017: 1)

“Nalika saidi tangi, swasanene esuk isih repet-repet. Srengenge durung ana ungup-ungupe bakal jedhul. Hawane atis nanging Saidi ora reduli. Sawise nyingkrihahe sarunge, gage njunjung dipan kayu jati iku digawa metu. Galar lan klasane wis luwih dhsik diringkesi.” (Sumi, 2017:8)

Kaloro pethikan ing dhuwur iku ngandharake yen turune Sumi, Bapak lan Mboke ora nganggo kasur. Saka kang dindharake, Sumi mung ngaggo amben kang digelar klasi. Rasane pancen atos banget, beda banget yen isih diwenahi kasur. Kemangk kanggo kasehatankasur minangka perangan kang wajib diduweni. Kasur bisa nunjang cara ngaso kang utama, anane kasur bisa ndadekake wong bisa ngaso kanthi *efisien* lan bisa mbalekake *stamina* kang wis dikuras nalika mlaku sadawane luwih saka 2 KM. Menawa ngaso utawa turune ora jenak, bisa ngakibatno awak *drop* lan *gampang* lara. (Dekoruma. 2017/kasur-untuk kesehatan/).

4.1.2 Kahanan Ekonomi ing Novel *Laskar Pelangi*

Novel *Laskar Pelangi* angitane Andrea Hirata iki ngandharake ngenani kahanan ekonomi wong kang kecingkrangana lan kesusahan. Kahanan kacingkrangan ana ing novel iki yaiku ngenani kangelan kanggo mbayar sekolah, kangelan kanggo tuku sandhangan, lan kangelan kanggo tuku mangan. Kahanan ekonomi kang ana ing novel kasebut bakal diandharake ana ing pethikan sangisor iki.

4.1.2.1 Kangelan kanggo Mbayar Sekolah

Sekolah wujud saka lembaga kangge minterake bangsa. Saben wong mesthi bae kepingin sekolah nganti dhuwur lan bisa nduweni pendhidhikan kang layak saengga bisa ngangkat drajat lan martabat. Sekolah uga lembaga kang wis diakui negara kanthi formal. Pamerintah uga wis majibake kanggo WAJAR 9 tahun sekolah. Nem taun kanggo seoloh SD lan telung taun kanggone sekolah SMP. Kabeh bocah kudu melu sekolah, anak presiden, anake mentri, anake tani, anake tukang sapu, anake buruh tambang kabeh nduweni kewajiban kanggo sekolah minimal 9 taun (Godam.2008.http://organisasi.org/).

Anane novel *Laskar Pelangi* iki kanthi latar taun 1984, ing kana pamerintah isih durung ana peraturan

majibake sekolah nganti 9 taun. Mula kesadaran kanggo sekolah isih cendhek banget. Para wong tuwa lan uga para bocah uga ora tertarik kanggo melu sekolah. Ing kene mung ana kewajiban sekolah supaya bisa maca amarga kanggo brantas anane wuta aksara saka pamerintah Desa. Saliyane iku, para wong tuwa luwih milih anake melu kerja supaya bisa ngewangi kanggo nyukupi kabutuhan sabendinane. Sekolah mbutuhake wragad kang akeh, mula saka iku akeh wong tuwa kang luwih milih anake ora sekolah tinimbang luwih mbehani. Kahanan kasebut diandharake ana ing pethikan- pethikan sangisor iki.

“Tapi agaknya bukan hanya ayahku yang gentar. Setiap wajah orangtua didepanku mengesankan bahwa mereka tidak sedang duduk di bangku panjang itu, karena pikiran mereka seperti pikiran ayahku, melayang-layang ke paar pagi atau kekaramba di tepian laut mebayangkan anak lelakinya lebih baik menjadi pesuruh di sana. Para orang tua ini sama sekali tak yakin pendhidhikan anaknya yang hanya mampu mereka biyai paling tinggi sampai SMP akan dapat mempercera masa depan keluarga.”

“Kayane dudu mung Bapakku kang ngrasa bingung. Kabeh wong tuwa kang ana ing sangarepku pikirane ora ana ing panggonan iki, nanging pamikire ana ing pasar isuk lan uga ana ing karamba. Mbayangake yen anak lanange luwih becik didadekake buruh ing kana. Para wong tuwa iki ora yakin menawa beaya kang isa diupayakake kanggo sekolah mung nganti tekan SMP. Bisa nadekake kaluwargane luwih maju” (Hirata,2005:11)

Pethikan ing dhuwur ngandharake menawa kahanan ekonomi ana ing masyarakat Belitong nalika iku mrihatinake banget. Merga para wong tuwa mung bisa ngupayakake sekolah paling dhuwur mung nganti SMP. Warga masyarakat kang ana ing sakupenge sekolah iku bisa diarani golongan masyarakat kang paling mlarat ana ing tanah Belitong. Senajan sekolah kang bakal dienggon kasebut ora narik beaya kanthi pasti. Sekolah iku mung ngankake beaya sukarela. Bisa disebut uga mung saikhlase.

Sekolah SD Muhammadiyah iku uga dadi sekolah nganti tekan SMP. Mula saka iku para warga masyarakat kang ana ing sakupenge sekolah kasebut ngrasa yen dheweke bakale mung bisa nyekolahake anake nganti SMP. SMA lan pendhidhikan sateruse mesthi mbutuhake sekolah kang luwih maju ana ing kutha gedhe, beaya kang diperlukake uga akeh. Ora salah yen para warga mung bisa ngupayakake sekolahe anake nganti tekan SMP wae.

Sekolah Muhammadiyah mujudake salah sawijine sekolah kang ora nerapake urunan kanggo apa wae. Mbayare uga saanane, merga sekolah uga nyadhari yen ora bisa menehi fasilitas kang nyukupi kanggo para siswane. Sekolah Muhammadiyah iki uga nyadhari yen sekolah iku ana ing satengahe warga paling mlarat ing

Belitong. Bisa diarani uga, sekolah iki mbebasake anggone mbayar, nanging isih ana ae siji utawa loro wong tuwa kang isih wedi lan bingung kanggone mbayar sekolahe anake. Andharan kasebut kabukti ana ing pethikan sangisor iki.

“Kemudian kulihat lagi pria cemara angin itu. Melihat anaknya demikian bergairah ia tersenyum getir. Aku mengerti bahwa pria yang tak tahu tanggal dan bulan kelahirannya itu gamang membayangkan kehancuran hati anaknya jika sampai drop out saat kelas dua atau tiga SMP nanti karena alasan klasik : biaya atau tuntutan nafkah. Bagi beliaun pendhidhikan alah enigma, sebuah misteri. Dari empat garis generasi yang diingatnya, baru Lintang yang sekolah.”

“Banjur taksawang pawongan kang ireng lan kuru kaya wit cemara angin iku. Dheweke nguwasake anake kang semangat, nanging dheweke kuwatir. Aku bisa mangerteni marang apa kang dipikir pawongan kang ora mangerteni tanggal alan sasine nalika lair kasebut mbayangake anake nelangsa yen nganti kudu metu sekolah nalika ngancik kelas loro utawa kelas telu SMP, merga alasan klasik : ora nduwe beaya utawa tuntutan kanggo nggolek dhuwit. Kanggone pawongan kasbut, pendhidhikan yaiku misteri. Saka patang generasi, mung Lintang kang sekolah.” (Hirata, 2005:19)

Pethikan ing dhuwur bisa dimangerteni yen Lintang anak saka kaluwarga misiya kang kacingkrangan banget. Kanggone mbayar sekolah kang mung saikhlase iku abot anget, kabukti saka dheweke kuwatir yen bakale Lintang metu saka sekolahe sadurunge Lintang lulus tekan SMP. kekurangan beaya iku bisa wae kadadeyan merga Bapake mung misiya cilik kang asil tangkapan iwake mung saithik lan cukup kanggo panguripan saben dinane.

Ing kaluwargane Lintang, kang dieleing Bapake kira-kira wis patang generasi, mung Lintang kang miwiti sekolah, mula Bapake Lintang wedi banget yen nganti anake ora nganti lulus SMP wis metu saka sekolahan kasebut lan ngewangi bapake dadi misiya. Senajan bapake keweden ora bisa mbayar sekolahe lan ora bisa nyekolahne anake nganti lulus SMP, bapake tetep bae ndaftaraake anake ana ing sekolah SD Muhammadiyah kasebut, merga dheweke kepingin salah siji teka kaluwargane bisa ngambu jagade pendhidhikan, lan ora bodho nganti enteke generasine.

Sekolah Muhammadiyah Belitong iki pancen ora ngenakake biaya apa wae. Gurune, lan uga kepala Sekolahe uga ora nuntut kanggo njaluk dibayar. Kalorone mung pengen merjuanake sekolah iki supaya bocah Belitong mlarat kang ana ing sakupenge bisa tetep sekolah. Andharan kasebut kabukti sak pethikan ing ngisor iki.

“Ia paham betul kacingkrangan dan posisi kami yang rentan sehingga tak pernah

membuat kebijakan apapun yang mengandung implikasi biaya. Ia selalu membesarkan hati kami. Ku pandangi juga sembilan teman sekelasku, orang-orang muda yang luar biasa. Sebagian mereka ke sekolah hanya memakai sandal, sementara yang bersepatu selalu nampak kebesaran sepatunya.”

“Bu Mus paham, yen murid-muride iku wong kang mlarat, mula ora tau nggawe aturan kang digawe narik beaya. Bu Mus asring banget nggedhekake ati para muride. Taksawang kanca-kancaku kang cacah sanga kasebut, bocah kang luar biasa, akeh saka kancaku yen sekolah mung nggawe sandal, ana uga kang nggawe sepatu, nanging sepatu mesthi wae kegeden.” (Hirata, 2005:83)

Pethikan ing dhuwur ngandharake yen sekolah iki pancen sekolah kang mlarat, uga digawe sekolah bocah-bocah kang mlarat. Nanging senjata sekolah iki mlarat, tetep wae gurune, kang aran Bu Mus tetep mulang kanthi ati ikhlas lan welas asih marang para muride. Bu Mus guru siji-siji kang mulang ing kelas kasebut, saka kelas siji SD nganti kelas 3 SMP gurune uga tetep Bu Mus. Mula saka iku, sekolah ora wani kanggo ngetokake aturan kang intine ngenani beaya kanggo sekolah.

4.1.2.2 Kangelan kanggo Tuku Sandhangan

Sandhang minangka salah sawijine peranan pokok saka kabutuhane manungsa, saliyane pangan lan papan. Kabutuhan anane sandhang iki merga sandhang bisa dadi panutub peranan awake manungsa supaya aman. Sandhang minangka perawatan saka awak kang paling utama kanggone. Manungsa bisa ngrasakake manfaat saka kagunane sandhang yaiku, kanggo panutupe kulit saka panase srengenge, uga kanggo ngliidhungi awak lan liyane. (Cucum, 2013.<http://coecoems.wordpress.com/>)

Merga kakurangan, kabeh wong durung bisa tuku klambi saben sesasi pisan utawa setahun pisan. Ana kang nduwe klambi saka pirang-pirang taun kepungur nanging dirasa isih apik tetep digawe. Ana uga kang nduweni klambi mung iku, merga ora nduweni dhuwit kanggo tuku maneh. Kacingkrangan bisa nyebabake wong nganggo klambi saana kang penting bisa nutupi aurot, merga ing Belitong iki masyarakat akeh kang agamis lan uga bisa nutupi perngan awak kang dirasa wigati. Andharan kasebut kabukti ana ing pethikan pethikan ing sangisor iki.

“Aku mengenal para orangtua dan anak-anaknya yang duduk di depanku. Kecuali seorang anak kecil kotor berambut keriting merah yang meronta-ronta dari pegangan ayahnya. Ayahnya itu tak beralas kaki dan bercelana kain belacu. Aku tak mengenal anak beranak itu.”

“Aku kenal kabeh marang para wong tua lan anake kang ana ing sangarepku. Saliyane bocah cilik rusuh kang rambute kriting rambut jagung kang ora isa meneng senjata wis dicekel dening bapake. Bapake

ora nganggo sandal lan celanane saka kain balcu. Aku ora mangerteni sapa anak lan bapak iku.” (Hirata, 2005: 12)

Pethikan ing dhuwur ngandharake ngenani kaluwargane wong kang kacingkrangan banget. Kanggo tuku sandal wae ora bisa, senjata sandale saka ban karet. Sandal kanggone uga penting, sandal bisa ngurangi rasa lara nalika sikil kliru midek barang kang lincip kayata eri lan uga watu. Naging merga kekuranga, ora bisa nganti tuku sandal. Lan wis biasa ora nganggo sandal, mula sikil wis biasa nalika mlaku ing panase dalan, uga ora lara nalika midek eri utawa watu ang lincip.

Clana kang dienggo Bapake Lintang kasebut uga jinis clana kang kaine sakabekase karung, clana saka kain blacu iku kagolong murah banget, clana kang wis suwe digawe iku ora jelas apa wernane. Clana kasebut kaya rusuh banget merga campur karo lebu. Merga kanggo salin clana, ora bisa salin saben dina mula nganti ketara banget rusuhe. Saliyane iku, kanggo mara lan daftarake anake ana ing sekolahan kang kalebu panggonan kang formal, wong lanang iku ora bisa nggawe pakean kang dirasa pantes. Kang diduweni ya mung clana teka kain blacu kasebut, mula nalika ndaftarake anake kang klebu acara kang formal dheweke ora bisa nganggo klambi kang luwih layak saka iku.

Kahanan kang dialami dening Bapake lintang iku dudu siji-sijine. Pak Harfan kang dadi kepala sekolah ing SD Muahammadiyah kasebut uga nuduhake wong kang sarwa winates, Pak Harfan bisa tuku pakeyan kang dirasa pantes kanggo neng acara formal kayata nyambut wali murid anyar ing sekolah lan uga ngango klambi kang pantes kanggo mulang, merga dheweke nduweni status dadi kepala sekolah. Nanging, perangan-perangan liya ing awake kasebut uga nuduhake yen dheweke dudu kagolong wong kang sarwa kacukupan. Andharan kasebut kabukti ana ing pethikan sangisor iki.

“Hari ini Pak Harfan menggunakan baju takwa yang dulunya pasti berwarna hijau tapi kini pudar warnanya menjadi putih. Bekas-bekas warna hijau masih kelihatan dibaju itu. Kaus dalamnya lubang dibeberapa bagian dan beliau mengenakan celana panjang lusuh karena terlalu sering dicuci. Seutas ikat pinggang plastik murah bermotif ketupat melilit tubuhnya. Lubang ikat pinggang itu banyak berderat-deret, mungkin sudah dipaki sejak beliau berusia belasan.”

“Ing dina iku, Pak harfan nganggo klambi takwa kang biyene wernane ijo, nanging saiki wis ganti dadi werna putih. Bekas-bekas warna ijone isih anan ing klambi iku. Kaos kang njero ketara bolong-bolong. Celana dhawane uga keton lusuh merga asring diumbah lan digawe maneh. Sabuk kang digawe ing awake iku akeh bolongane jejer-jejer, bisa wae wis digawe wiwit panjenengane umur welasan.” (Hirata, 2005: 24)

Pethikan ing dhuwur ngandharake kecingkrangan kang uga dialami dening Pak harfan

kepala sekolah SD Muhammdiyah, kacingkrangan iku amarga sadawane panjenengane mulang ing sekolah iku, wonge ora njupuk dhuwit saka urunan kasebut babar blas. Kanggo nyukupi batuhan keluargane, oleh saka asil kebone kang dutanduri palawija. Merga iku, asil kang diolehi uga mung saithik, banjur kanggo tuku klambi takwa anyar wae ora kalaksanan.

4.1.2.3 Kanggelan kanggo Tuku Pangan

Pangan utawa mangan nduweni paedah kang maneka warna kangge manungsa. Paedah mangan kanggo manungsa maneka warna kayata, isa ngasilake energi, mbangun lan ngapiki awak, bisa ndadekake panggantine sel kang mati, njaga kondisine awak supaya panggah sehat, ngundhakake kecerdasan, lan bisa njaga sistem reproduksi (Hisham.2018. <http://hisham.id/>) . Sakabehe paedah kang ana ing panganan dienggo manungsa kangge oleh energi, lan supaya ora gampang kena penyakit.

Pangan wajib dicukupi saben makhluk kanggo njaga awake, nanging pangan kang sehat lan ana gizi lan vitamine. Nanging, ora kabeh wong bisa tuku panganan kanthi katagori sehat lan layak kanggo dipangan. Kang dimaksud kategori layak dipangan yaiku berase kang apik ora ana uler utawa tumane, lan uga buah lan perangan liyane kang isih seger lan uga ora ana kang bosok. Nanging, merga kahanan ekonomi, ora kabeh wong isa tuku panganan kasebut, tuladhane wae keluargane Lintang kang Bapak saben dina mung dadi miyasa mina kang kacingkrangan banget. Andhrana kasebut kabukti saka pethikan ing ngisor iki.

“Empat orang tua itu adalah Bapak dan Ibu dari Bapak dan Ibu Lintang. Semuanya sudah sepuh dan kulit mereka keriput sehingga dapat dikumpulkan dan digenggam. Jika tidak sedang menjalin pukat, keempat orang itu duduk menekuri sebuah tampah memunguti kutu-kutu dan ulat-ulat lentik diantara bulir-bulir beras kelas tiga yang mampu mereka beli, berjam-jam lamanya karena demikian banyak kutu dan ulat pada beras buruk itu.”

“Wong papat kasebut yaiku Mbahe Lintang saka Bapak lan Ibune. Kabeh wis sepuh lan kulite keriput. Menawa ora nyulami pukat, wong papat kasebut milih beras kelas telu kang sanggup dituku keluarga iku. Beras kang akeh tema-tumane lan uga beras kang akeh ulere. Nganti pirang-pirang jam anggane milih beras merga pancen akehe uler lan tuma ana ing beras kasebut.” (Hirata,2005: 99)

Pethikan ing dhuwur ngandharake menawa keluargane Lintang saben dinane mangan beras kang akeh tuma lan ulere. Kahanan kasebut amarga asil kang diuweni Bapak Lintang mung cukup kanggo tuku beras kelas telu. Wong kang kudu ditanggung Bapak Lintang ana ing omah kasebut ana patbelas wong, lan kang nyambut gawe mung Bapak Lintang. Mulane, beras

kang di tuku dudu beras kang apik nanging beras kang elek ning bisa nyukupi mangane wong sakomah.

Beras kang dipangan Lintang sakeluarga iki mujudake pangan kang ora layak lan uga ora sehat, merga bisa wae beras kang akeh tuma lan ulere iku marakake penyakit. Kemangka Lintang, lan adhine cacah telu isih mbutuhake pangangan kang sehat lan layak. Merga pangan kang sehat lan layak iku bisa kanggo pertumbuhane Lintang lan adhine-adhine uga ngundhakake kecerdasan. Nanging, kahanan ekonomi ora mangaerteni pertembuhan lan ngundhakake kacerdasan, kang penting mung bisa mangan lan ngrasakake wareg, supaya bisa ngasilake energi kanggo nyambut gawe.

4.1.3 Mbandhingake Kahanan Ekonomi sajrone Novel *Sumi lan Novel Laskar Pelangi*

Bab kang mbedakake antarane kahanan ekonomi sajrone novel *Sumi lan Laskar Pelangi* yaiku saka daerah asal kang beda lan uga saka budaya kang beda uga. Kahanan ekonomi kang diandharake ing novel *Sumi lan Laskar Pelangi* yaiku kangelan kanggo mbayar sekolah. Ana ing novel *Sumi* kangelan mbayar sekolahe amarga ing sekolahe ditarik SPP kanggo iuran wajib saben wulan, yen ora bisa mbayar bisa wae ditokake teka sekolah utawa dianteb kaya Sumi, ora bisa melu ujian EBTA. Yen kanggelan mbayar sekolah ana ing novel *Laskar Pelangi* iku amarga ora anane dana kang mumpuni kanggo mbayar sekolah, merga akeh-akehe bocah-bocah kang wajib sekolah didadekake buruh supaya bisa nambah asile wong tuwa. Ing novel *Laskar Pelangi* sekolahe pancen ora ana iuran lan mbayare ora ana katentuane, bisa disebut mbayare mung saikhlase, nanging merga ora anane beaya kang cukup, ndadekake urunan saikhlase iku isih abot dirasa.

Kahanan kacingkrangan kang nomer loro yaiku kanggelan kanggo tuku mangan, ana ing novel *Sumi* kanggelan kanggo tuku mangan iki amarga Bapak mung nyambut gawe seminggu pindo, mula angel anggane tuku gaplek kanggo mangan sabendina. Kangelan tuku pangan ana ing novel *Laskar Pelangi* kangelan tuku mangane merga keluarga kang ditanggung akeh, ana patbelas wong ana ing keluargane Lintang, saengga Bapak kang dadi misiya mina penggarap mung bisa tuku beras kang akeh uler lan tumane. Saliyane iku, senajan ing novel *Sumi* dicritakake manawa kangelan angone tuku mangan nanging ora nyebabake cact ing awake, ing novel *Laskar Pelangi* diterangake yen Kucai, salah siji praga kang keluargane kangelan kanggo tuku pangan ndadekake dheweke cact ana ing mripate. Saka kaloro novel bisa dimangerteni yen kanggo tuku pangan kalorone padha kangelan merga kang dipangan pada ora layak lan ora sehat.

Kahanan kacingkrangan sabanjure, ana ing novel *Sumi* yaiku kangelan kanggo nyukupi kabutuhane kang arupa piranti-piranti lan liyane kanggo urip bebryan. Keluargane Sumi kalebu keluarga kang isih durung tau ngambah donyane pendhidhikan saengga kurang nduweni pikiran kreatif. Kaluargane Sumi mung mikir yen ana barang kang aji ana ing omah bisa didol lan bisa nutupi tambal butuhe kangge urip sabendina, ana ing novel *Laskar Pelangi* ora dicritakake yen kacingkrangan ing tanah Belitong merga ora bisa nyukupi kabutuhan kaya

tuku piranti-piranti kanggo urip bebrayan. Ing novel iki diterangake kacingkrangane amarga ora bisa tuku sandhang. Kacingkrangan iki amarga kanggo tuku kain lan sepatu mbutuhake dhuwit kang akeh, mula yen wis nduwe klambi utawa sepatu digawe nganti pirang-pirang taun, yen ana klambi kang suwek uatawa bolong didondomi supaya ora ngetokake beaya maneh. Lan menawa tuku sepatu ukurane sikil diluwihe pirang-pirang nomer supaya bisa digawe nganti pirang-pirang taun.

Saliyane ana pambada antarane novel *Sumi* lan *Laskar Pelangi*, ana uga bab kang padha. Bab kang padha saka kaloro novel kasebut yaiku kalorone padha kasusahan lan mlarat. Kanggo mbayar sekolah, mangan lan liyane kangelan. Lan sajrone kaloro novel kasebut ngandharake kacingkrangan miturut budaya ana ing daerahe dhewe-dhewe. Kaya *Sumi* digambarake kacingkrangane kang asring dirasakake wong Jawa merga perkara kang meh pada kang kaya digambarake ing novel kasebut. Lan kacingkrangan ing novel *Laskar Pelangi* uga digambarake kahanan wong Belitong kang ngadhepi kacingkrangan kaya kang digambarake ana ing novel.

4.2 Kahanan Sosial sajrone Novel *Sumi* lan Novel *Laskar Pelangi*

Kahanan sosial yaiku kahanan kang ngandharake ngenani panguripan ing bebrayan. Bebrayan yaiku sawijine klompok manungsa kang nyawiji kanthi ahedhasar pamawas lan pola pikir kang padha. Koentjaraningrat (2009:115) ngandharake, bebrayan iku mujudake kumpulaning manungsa kang urip bebarengan lan kaiket sawijining sistem adat tartamtu. Kahanan sosial iku maneka warna gumantung ing ngendi papan lan panggonane, kahanan sosial bisa awujud pambada strata, papan panggonan lan liya-liyane.

Ing sub bab 4.2.1 bakal ngandharake ngenani kahanan sosial novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A, sub bab 4.2.2 bakal ngandharake kahanan sosial novel *Laskar Pelangi* anggitane Andrea Hirata, lan sub bab 4.2.3 isine ngenani bedane lan padhane kahanan sosial sajrone kalorone novel kasebut. Sub bab pungkasan minangka dudutan saka prekara sepisan kang diteliti lan dikaji nggunakake sastra bandhingan.

4.2.1 Kahanan Sosial sajrone Novel *Sumi*

Kahanan sosial sajrone Novel *Sumi* anggitane Tiwiek S.A iki ngandharake kahanan sosial sajrone masyarakat Jawa, merga Novel iki crita ngenani masyarakat ing tanah Jawa. Kahanan sosial sajrone novel iki ngrembug ngenani anane pambada status sosial sajrone masyarakat, pola pikir masyarakat tradisional, lan anane dukungan saka wong tuwa kanggo nggayuh pendhidhikan. Kadadeyan ngenani gambaran kahanan sosial kasebut diandharake ana ing pethikan sangisor iki

4.2.1.1 Pambada Status Sosial

Status sosial yaiku kalungguhane saben wong kang ana ing saklompok, lan nduweni ubungan karo anggota liyane ing kelompok kasebut. kalungguhane wong ing saben kelompok iki maneka warna miturut apa kang wis dilakoni, bisa uga disebut status sosial iki nduweni ubungan karo tindakane saben wong (Roucek lan Warre, 1984:79). Status sosial bisa dideleng saka

kalungguhane saben wong saka tindakane, nanging status soial bisa disebut uga *komulatif* amarga sapa wonge kang nduweni dhuwit akeh bakal gampang kanggo oleh kalungguhan (Soekanto, 1990:237). Miturut Koentjaraningrat (1963) status sosial wong Jawa bisa diperang dadi papat yaiku, dhara, priyayi, wong dagang, lan wong cilik. Ing novel *Sumi* mung dicritakake rong perangan saka status sosial yaiku, priyayi (wong sugih), lan wong cilik. Nanging, ing novel *Sumi* iki ana status sosial liya kang diarani sedengan. Ing novel *Sumi* iki uga ngandharake pambada status sosial, kayata wong sugih nduweni kuasa lan wong cilik mung trima ditendes dening wong sugih, kang bakal diandharake ana ping pethikan-pethikan ing sangisor iki.

1) Wong Sugih nduweni Kuasa

Wong sugih yaiku wong kang nglungghi sastus sosial paling dhuwur ana ing bebrayan. Wong sugih tamtu wae luwih dirgani lan dianggep dening wong liya ing bebrayan. Wong sugih uga uwih nduweni kuasa tinimbang wong kang kagolong sedngan utawa malah wong cilik, merga wong sugih luwih menang nalika ngandhalake bondo unyane arupa dhuwit kang akeh saengga bisa menang nalika ana perkara apa wae. Kahanan kasebut kaya kang diraskake Wak Markabi. Wong kang sugih nanging nduweni sipat kang ala yaiku kepingin menang dhewe lan ngrasa heweke mesti bener. Kabukti saka pethikan ing sangisor iki:

“Beda karo penampane Wak Markabi lan Sidin, nampa kaputusan saka Lurah Josuro, atin seneng banget. Salah siji saka keponakane rak ana kang dadi pulisi. Dhinese neng Polsek wewengkon kono. Tur pangkate wis rada dhuwur, yaiku Sersan Kepala. Dinane iki lagi makili dadi komandan, awit Kapolsek lagi penataran ana ing Polda. Iku sebabe wong tuwa sugih sapi iku seneng atine. Awit kanthi ngandhelake kepokanane kang pulisi, genah bakal mengang anggone prekaran karo Saidi!” (Adi, 2017:21)

Pethikan ana ing dhuwur ngandharake kepriye sipate Wak Markabi, dheweke kepingin menang erga wegah yen dheweke nganti kalah tekan Saidi wong kang kere lan wis ngantei ponakane, Sidin. Dheweke ngrasa bakal menang merga dheweke nduweni kuasa, yaiku kuasa liwat keponakane kang dadi pulisi ing wewengkon kono. Wong kang wis nduweni wong kang bisa dadi janggole kanggo menange prekarane tamu wae seneng banget senajan urusan karo pulisi.

Pambada kang ana ing kene yaku diandhrake saka Wak Markanni wong sugih, lan nduweni ponakan kang nduweni jabatan dhuwur ana ing Polsek bisa senneg merga bakale dheweke kang menang saka masalah kasebut. Wak Markabi bakale seneg banget, merga seliyane ana masalah ngantemi Sidin, Wak Markabi uga nduweni rasa pegel marang Saidi merga dheweke ora gelem ngrabekake anake karo ponake Sidin. Lan ngecap Saidi wong kang sombong, wiwit iku Wak Markabi dhendham marang Saidi. Liwat perkara iki, Wak Markabi pengin mbales lan pingin nguwasake keluargane Saidi tansah kelara-lara.

2) Nindhes marang Wong Cilik

Wong cilik tamtu ae salah sijine status sosial ana ing masyarakat Jawa, kang beda bange kahanane karo png sugih utawa priyayi. Wong cilik yaiku wong kang nduweni kalungguhan paling ngisor ana ing bebrayan. Kang kagolong wong-wong cilik iki yaiku wong tani, wong dangang (dagangan cilik) wong buruh, lan liyane. Kaya dene Bapake Sumikang panggaweyane mung dadi buruh blantik tamtu wae mlebu ana ing status wong cilik. Biyasane wong cilik mung dadi kalah-kalahane para penguasa lan wong-wong sugih liyane.

Pawongan mujudake makhluk sosial kang biyasane mbutuhake *interaksi* karo manungsa liya. Saben-saben pawongan nduweni sipat kang maneka warna. Ana kang nduweni sipat becik kayata seneng aweh pitulungan, la nana kang nduweni sipat ala kayata seneng mitnah, adu-adu, nduweni sipat kang ngapusi lan sapananunggalane. Sajrone novel *Sumi* iki ana paraga kang nduweni sipat seneng mitnah, ngapusi, lan tumindak sakarepe dhewe. Kalungguhan kang dinduweni ndadekake paraga-paraga sajrone novel *Sumi* bisa nglakoni tumindak kaya kekarepane. Sumi lan kaluwargane uga mung dadi kalah-kalahane wong-wong sugih merga pancen ora nduweni prabawa, andharan kasebut kabukti saka pethikan sangisor iki.

“Ha....! sampeyan ajeng ngapusi kula ? mengke nek dipane pun payu, sapeyan mesthi ambias. Kula rak kowong-kowong! Mboten . dhendane kedah dibayar saniki. Pundi, selawe uwe mon!”
Seawe ewu ? saidi njomblak. Apa payu ipan iki nganti selawe ewu? Wong biyen isih anyar bae mung rong puluh ewu? Saidi ngloko! Kanthi angle banjur ninggalake papan kono. Dipne ditinggal, ora dipaelu maneh.” (Adi, 2017: 11)

Pethikan ing ndhuwur ngandharake ngenani Saidi kang lagi dicegat dening mandhor, nalika dheweke arep adol dipan kayu jati neng Pasar Kalidawir kanggo mbayar SPPne Sumi. Jati mujudake wit kang nduweni mutu apik yen didadekake kayu. Kayu jati uga mujudake kayu kang asring digoleki dening pawongan amarga kekuwatan, keawetan, lan kaendahanane kayu kasebut. Amarga kayu jati tahan marang kewan rayap. Teksture kayune uga alus, lan wernane endah. Mula kayu jati iki disebut kayu kang mewah (<https://qlapa.blog.com>). Negara ndadekake wit jati alas kang dilindungi Negara lan nduweni undang-undang tartamtu. Nanging furniture kang tekan kayu jati ora mesthi ana layange. Bisa uga pawongan kasebut nggawe *furnitur* kang kayune tuku marang mandhor perhutani. Saliyane iku uga bisa amarga nduweni tanduran wit jati ndek kebon omahe dhewe, banjur dirakit dadi kursi, dipan lansapanunggalane. Kang lagi dialami Saidi kasebut, jalaran diapusi dening mandhor kang ana neng desane. Kanthi alesan yen dipane kuwi mujudake barang gelap. Mula, dipan kuwi kudu disita. Sejatine kekarepane mandhor kasebut nyita dipan iku kepengin ngadol supaya pikantok dhuwit tambahan. Sarehna Saidi iki pawongan ndesa kang ora nduweni kalungguhan lan gampang

diapusi, mula saka kuwi kesempatane mandhor kasebut kanggo ngapusi Saidi.

4.2.1.2 Pamikiran Masyarakat Tradhisional

Pamikiran saka masyarakat tradhisional iki munjer ana ing tradhisi lan norma kang dianut dening masyarakat kasebut. masyarakat kang isih tradisional nduweni titikan kaya isih ngugemi norma, tradhisi, adat kang ana ing bebrayan, nalika nglakoni pakaryan ganggo asas gotong royong, isih percaya anane roh-roh leluhur, lan ora pati ngeloki lakune jaman (Thasya, 2016). Ana ing novel *Sumipamikiran* masyarakat tradhisional diwujudake saka anane gotong royong sajrone bebrayan, masyarakat ngugemi sopan santun lan tat krama, nduweni tanggung Jawab kang gedhe, lan isih akeh wong ang gampang kegoda kang dimaksud yaiku gampang ndakwa tanpa bisa menehi bukti kang nyata utawa gampang mitnah. Babagan kang disebutake ana ing ndhuwur bakal diandharake ana ing poin-poin sanisor iki.

1) Isih ana Gotong Royong

Gotong royong mujudake salah sijine titikan saka masyarakat tradhisional. Masyarakat tradisional isih nganakake gotong royong kanggo pakaran apa wae, merga gotong royong uga ndadekake asyarakat saya rukun lan sawung marang tangga teparone. Ana ing novel *Sumi* gotong royong ang dicritakake yaiku ngenani gotong roonge masyarakat nalika nggoleki Sumiilang, minggat neng Mojokerto. Andharan kaeut kaabukti saka pethikan sangisor iki.

“Wiwit melbu dsa akeh mripat padha nguwasake lkue. Saya-saya bareng wis cedhak omahe. Ora mung nguwasake bae, nanging uga akeh kang mertakake. Maah saweneh ana kang ngrangkul kao nangis. Bab kasebut ora nggumunake, awit wiwit konangan yen Sumininggal omah, bebrayan desa kono opak rame.”(Adi,2017:61)

Pethikan ing ndhuwur ngandharake ngenani gotong royong ana ing bebrayan pancen nyata anane. Ora mung tangga teparo wae kang melu nggoleki ilange Sui, meh kabeh warga anan ing Desa Semanding padha nggoleki ana ing ngendi Adi. Para prangkat desa uga ora ketinggalan nggoleki ana ing ngendi kenya kasebut. Kabeh pada bingung nggoleki lan opak rame, nanging kang digoleki ora isa ditemokake. Kabeh pawongan kang nggoleki Sumiora dibayar, lan tanpa pamrih melu nggoleki Suminganti satemune.

Gotong royong kang diandharake ana ing pethikan in ndhuwur uga ngandharake masyarakat kang ana ing Desa Semanding kagolong masyarakat kang isih nduweni pamikiran masyarakat tradhisional. Masyarakat tradhisional ngutamakake utuhe bebrayan lan tetanggan. Kabukti saka salah siji warga kang kilangan utawa kasusuhana sakabehe pada ngrasakake lan uga pada ngwangi. Sumikang nalika iku dikabarake ilang ndadekake Desa Semanding kebingungan, merga Mboke Sumi, nalika iku urip dhewean merga bapake Sumi ketapkep polisi lan isih dikunjara ana ing kantor pulisi. Masyarakat kang sayuk rukun marang tanggane melu ngrasakake apa kang dirasakake Mboke Sumi, malah-

malah akeh wong kang melu nangis lan trenyuh merga kahanan kasebut.

2) Masyarakat kang ngugemi Sopan Santun

Sopan santun yaiku siat utawa tingkah lau tindak tanduk kang gapyak marang wong liya, marang apa kang dideleng, dirasakake, lan ana ing kahanan kepriy wae (Della, 2016). Masyarakat Jawa terkenal banget ngenani sopan santune. Sopan santun uga mujdake salah sijine titikan saka masyarakat kang sisih ngugemi ngenani tata krama lan tatanan kang ana ing bebrayan. Wong kang nduweni sopan santun tamtu wae bakal diregani wong liya, merga wong kang nduweni sopan santun yaiku wong kang bisa nregani wong liya. Ana ing novel *Sumi* dinadharake isih akeh wong kang nduweni sopan santun, merga kagolong masyarakat kang nduweni pamikiran tradhisional. andharan kasebut kabukti saka pethikan, pethikan sangisor iki.

“Cah wadon kuwi obah-saobah, omong-saomong, kudu ngati-ati Nem! Kasusilan lan tata krama kudu tansah diugemi. Aja byakyakan kaya patrapmu mau! Luwih-luwih kowe kuwi wis prawan gedhe. Ne kokterus-terusake, sapa kang gelem ngrabi? Wong lanang kuwi umue ora seneng nyang cah wadok endhel kaya patrapmu mau! Kejaba wong lanang bregajul!” (Adi, 2017:55)

Pethikan ing ndhuwur ngandharake ngenani ndhara yaiku Pak Darmanto kang nyeneni rewange, yaiku Minem merga patrape kang ora ngugemi sopan santun. Dheweke kanthi sengaja njarag ndharane, kanthi cara sengaja nguculake andhuk kang digawe kembenan, saengga dheweke kang ora nganggo klambi apa-apa langsung lungguh demprok lan polatane tansah endhel. Babagan ku mau kang najlari bendharae ngelingake marang dheweke. Minem, kagolong prawan gedhe, kudune dhékne bisa njaga awake merga dheweke mujudake salah sijine wong wadon Jawa. Wong wadon Jawa kudu tansah bisa njaga awake lan tingkah lakune.

Sopan santun ana ing tanah Jawa diugemi banget, apa maneh kanggone bocah wadon kang wis prawan lan wis isa mbedakake ndi kang salah lan ndi kang bener. Kudune bisa njaga tindak tanuk lan sapolahe, merga wong wadon kang disawang paling utama yaiku tingkah lakune. Wong wadon Jawa kudu tansah njaga patrape, ora ana wong kang seneng yen tingkahe polahe bocah wadon wis prawan nanging ora bisa ngerteni sopan santun ana ing masyarakat Jawa. Bakal ora ana wong lanang kang seneng marang dheweke, merga wong Jawa ngugemi bobot, bibit bebet.

Patrap sopan lan santun saben tumindake saben pawongan kudu dibiasakake nalika isih cilik. Kahanan kasebut bia disawang saka kapribadene Sumikang tansah ngugemi soan santun marang sapa wae. Dheweke ora dadi bocag wadon kang grusah-rusuh, sapaneake dhewe, merga tansah njaga kasopanan. Alasan liya merga

Sumisalah sijine bocah wadon kang asale saka desa, lan bocah desa tamtu wae isih njaga kesopanan kang tau dibiasakake dening wong tuane wiwit cilik. Andharan kasebut kabukti ana ing pethikan sangisor iki.

Nalika banyak regol, katon Sumi bali maneh kanthi gegancangan. Darmanto menyat mapagake karo pitakon.

“Apa kang keru Sum?”

“Anu, wau dereng pamitan Yu Minem...”

wangsulane karo babalas mlebu pawon.

Jebul Minem tansah ngawasake sapari polahe. (Adi, 2017:59)

Pethikan ing dhuwur ngandharake ngenani Sumi kang arepe metu saka omahe Pak Darmanto lan arepe bali menyang omahe ana ing Semanding. Sumi nalika iku mertamu ana ing omahe Pak Darmanto. Ora suwe anggone Sumi mertamu, mung sedina sewengi. Sumi, yaiku salah sijine tuladha paraga wanita kang isih ngugemi sopan lan santun. Kahanan kasebut kabukti saka polate Sumi kang nyempatake pamitan marang sapa wae kang ana ing omah iku, ora keru Yu Minem. Senajan Minem dudu wong kang nduwe omah. Minem, pancen mung abdi ana ing kana, ora nduwe kalungguhan apa-apa. Sumi tetep nduweni tindak tanduk kang apik, kayata dheweke isih nregani Minem kanthi cara pamit marang Minem.

3) Masyarakat kang Gampang Ndakwa tanpa Nduweni Bukti (gampang mitnah)

Fitnah tegese penisbatan utawa tuduhan kang ora bener marang wong liya, pawongan kang di tuduh kasebut ora nglakoni tumindak kang dituduhake. Tujuwane kanggo ngelek-ngelek pawongan liya. Intine fitnah kuwi panindhasan marang wong liya. Tumindak kang kaya mangkono mujudake tumindak ala, tumindak keji. Fitnah bisa nuwuhake prekara, kaya dene diadohi karo kaluwarga, masyarakat, kanca-kanca, lan sapanunggalane. Ana pribasan yen fitnah luwih kejem tinimbang *pembunuhan*, amarga fitnah kuwi dionekake saka lambe pawongan siji menyang pawongan liyane. Lambe luwih lunyu, lan luwih nglarakake ati. Saliyane uga bisa ndadekake tekanan batin pawongan kang difitnah. Sajrone alquran wis diandharake ngenani fitnah neng surat Al-baqarah ayat 191. Surat kasebut ngandharake fitnah luwih gedhe bebayane tinimbang pembunuhan. Sajrone agama islam kang dimaksud fitnah ing surat kasbut yaiku fitnah tumrap Agama islam lan umate, kaya dene ancaman, tekanan, terror sacara fisik, lan nyesatake umat Gusti Allah (Roli Abd. Rahman, 2008:123).

Novel Sumi iki uga nyritakake paraga kang difitnah. Kanthi difitnah dheweke rumngsa kesikssan, jalaran diadohi kanca sekolah, masyarakat, lan keluargane. Ora ana kang percaya marang tumindak. Paraga kasebut yaiku Sumi. Dheweke wis ngandharake yen ora nglakoni tumindak kang kaya dituduhake, nanging pawongan liya ora percaya, bapake dhewe uga ora percaya. Saengga nuwuhake tekanan batin marang dhiri pribadine Sumi. Lelakune uripe Sumi pancen lagi peteng. Keluwargane lagi nandhang pacoban urip kanthi terus-terusan. Bisa diarani nandhang lara lapa. Wis dianggep mungkur prekarane bapake, lan dheweke uga

bisa mbayar SPP banjur tuwuh prekara anyar. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

Dina-dina liniwatan tanpa ana kedadeyan apa-apa. Dadak nyandhak minggu kapindho, Sumi wiwit krasa anane owah-owahan. Kanca-kancane akeh kang ngedohi. Sajak ora gelem dicedhaki. Senengane krumpul-krumpul karo guneman pating klesik. Yen Sumi nyedhak banjur bubar. (Adi, 2017:70)

Jenenge pawongan urip mesthi nduweni pacoban saka Gusti Allah. Nanging pacoban kasebut diwenehake gumantung kemampuane pawongane. Pacoban kang diwenehake ora ngluwihi teka batas kemampuan manungsane. Gusti Allah kuwi adil. Ora pilih-pilih nalika menehi pacoban. Sumi kang wis rumangssa ayem bisa nglunasi SPP lan bisa melu ebta, banjur bapake wis metu tekan tahanan ora ngerti yen bakal nrima masalah maneh. Dheweke ora ngerti prekara apa kang nyebabake didohi kanca-kancane. Jalaran sawise minggat nyang Surabaya, banjur mulih bisa nggawa dhuwit kanggo nglunasi SPP lan mbayar dendhane bapake, malah ruangsa ora ayem. Amarga kanca-kancane wadon ora gelem di cedhaki. Dene kanca-kancane lanang malah padha nyatur.

4.3 Upaya kanggo Nggayuh Pendhidhikan sajrone Novel *Sumi* lan Novel *Laskar Pelangi*

Upaya yaiku usaha kang dilakoni kanthi niat kang satemen saka dhasar atine manungsa tanpa dipeksa wong liya. Upaya kang dilakokake sakabehe wong mesthi kepingin ngowahi apa kang dirasakake utawa kahanane kang saiki, supaya nduweni nasib kang luwih apik lan uga supaya bisa ngangkat drajat kang luwih apik tinimbang generasi sadurunge. Kaya dene kang dicritakake ana ing novel *Sumi* lan *Laskar Pelangi* upaya kang dilakoni kanggo nggayuh pendhidhikan supaya bisa ngrasakake pendhidhikan kang layak uga bisa ngowahi nasibe.

4.3.1 Upaya kanggo Nggayuh Pendhidhikan sajrone Novel *Sumi*

Sajrone novel *Sumi*, upaya kang ditindakake kanggo bisa nggayuh pendhidhikan kang layak, lan uga nerusake pendhidhikane yaiku ngadol dhipan, golek utangan, lan minggat. Upaya-upaya kang dilakoni dening paraga sajrone novel *Sumi* ora siya-siya, salah siji upayane nuwuhake asil. Pancen yen pawongan kang lagi nandhang pacoban kudu bisa sabar, nriman lan eklas supaya mbesuke bakal pikantuk piwales kang luwih becik. Asil saka upayane yaiku kepethuk dulur, ditulung dulur lan disekolahake kanthi dhuwur. Panguripane sabanjure luwih kepenak tinimbang uripe sadurunge. Upaya kang ditindakake paraga kanggo ngrampungsi lara lapa lan asile upaya kasebut bakal dijlentrehake ing ngisor iki.

4.3.1.1 Semangat Nggolek Dhuwit kanggo Mbayar Sekolah

Semangat kanggo nggolek beaya kanggo sekolahe *Sumi* diwujudake saka upayane Bapake kang arep aol dhipan kanggo mbayar SPPne. Dhipan mujudake

samubarang kang dienggo turu. Bahan kang dienggo dhipan maneka-werna. Ana bahan kang tekan kayu jati, ana kang teka wesi, lan sapanunggalé. Dhipan kang larang regane biyasane digawe saka kayu jati, amarga kayu kasebut wis kebukti awet lan ora gampang dipangan rayap. Kaya dene dhipan kang dinduweni dening Saidi. Dhipan kasebut diwehi saka kancane, nganti pirang-pirang taun awet ora rusak. Saiki sarehna dheweke lagi butuh dhuwit nggo nglunasi SPPne *Sumi* kang nunggak 3 wulan dalan siji-sijine ya mung ngadol dhipan. Cara ngrampungake kasusahan kang dialami ya mung iki. Barang kang nduweni aji kanggo diadol ya mung dhipan jati kasebut. Dhuwit olehe nyambut gawe ora bisa nggo nglunasi, mung cukup di enggo tuku gaplek kanggo mangan saben dina. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

Priye yen *Sumi* ora bisa melu ujian tenan, batine ngemu kuwatir. Banjur tolah-toleh, ora genah apa kang ditoleh. Eh ora njarag pandelenge natap dipan kang dilungguhi. Ya dipan kang saben bengi dituroni! Ujug-ujug mripate sumunar. Lambene mesem. Ngapa kok aku bodho temen. Dipan iki rak bisa takijolne dhuwit! Dienggo gelis-gelisan nek limalas ewu genah kecekel tanga. Wong dipan kayu jati, panglocitane batin. (SUMI, 2017:06)

Niyate Saidi sesuk esuk, dipan kayu jati iku arep digawa menyang pasar Karangtalun. Dijolne dhuwit. Mumpung dinane Pon. Dina pasaran. Genah bakale payu. Dhipan kuwi biyen duweke Sukro. Wujude dipane isih apik. Modhele kaya dhipan duweke priyayi kutha. Kathik kayune jati tuwa, tanpa welon. Plitire uga sasat durung luntur. Mesthi bakale payu larang. Dheweke ora kepengin yen anake kudu meti sekolah.

Nalika Saidi tangi, swasana esuk isih repet-repet. Srengenge durung ana ungup-ungupe bakal jedhul. Hawane atis nanging Saidi ora mreduli. Sawise nyigkrihake sarunge, gae njunjung dhipan kayu jati iku digawa metu. Banjur sisihane mecungul ing mburine. Kaget weruh kang lanang ngresiki dhipan ing wayah esuk uthuk-uthuk. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

“Ha? Ngapa esuk-esuk ngetokne dipan Pakne? Pitakone karo nyedhak.”

“Dipan iki arep dakkol, Mbokne. Witikna gak eneng dalan liya maneh. Tinimbang *Sumi* gak isa melu ujian luwung adol ipan iki wae.”

Sisihane kang ora ngerti kekarepane kang lanang kaget. Saidi esuk-esuk wis otong-otong dipan. Kamangka dipan kuwi lawas. Bareng meruhi andharane Saidi, sisihane banjur paham, ora nyaruwa maneh lan manggut-manggut. Nandhakake yen dheweke setuju karo tumindake Saidi. Saliyane kuwi dheweke uga rumangsa ayem, amarga maringene anake bisa melu ujian. Banjur bisa nerusake cita-citane.

4.3.1.2 Golek Utangan

Kabeh pawongan mbutuhake wragad kanggo sekolah lan kanggo nyukupi kabutuhan uripe. Ragad kasebut diasilake saka nyambut gawe. Nalika durung

kacukupan ana saperangan uwong nggolek utangan kanggo nyukupi sakabehane. Kaya dene paraga kang ana sajrone novel *Sumi*. Paraga kasebut yaiku Saidi, kang lagi bingung golek utangan kanggo nyukupi kabutuhane. Utamane kanggo mbayar SPPE Sumi. Upaya iki dilakoni kanggo nyenengake anake, amarga kepengin meruhi anake lulus SMP. Banjur nerusake sekolah keguruan. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

“Priye ? Ya takwenehne. Genah aku kang luput ning ya njur kuwi. Ora sida entuk dhuwit. Pikiranku sumpeg Sum. Sidane aku nekat mrengene iki sirku anu... nek kowe duwe dhuwit mbok aku utang sepuluh ewu ae..” (Adi, 2017:28)

Plong rasane atine Saidi iwis medharake niyate menyang Suminah. Sum sajrone cuplikan teks kasebut dudu Sumi anake, nanging Suminah sadulure Saidi. Mung Suminah dulur cedak kang dinduweni. Mula saka kuwi, niyate kang kape pisan mara menyang omahe Suminah. Nanging upayane kasebut durung nuwuhake asil. Amarga Suminah dhewe ora nduwe dhuwit. Dheweke uripe dhewe tanpa ana bojone, mula uripe uga rekasa. Nyambut gawe dhewe, lan golek samubarang dhewe, ora ana kang ngancani.

Saidi dhewe rumangsa mesakake, dheweke nelangsa meruhi kahanane Suminah. Nanging sawise kuwi Suminah tuwuh pamikiran kanggo ngejak Saidi golek utangan golek manak. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

“Kang, umpami enten yatra manak sampeyan purun?” panarine Suminah
 “Dhuwit manak? Dhuwit rentenan ngono pa?”
 “enggih.....” (Adi, 2017:29)

Saidi bingung neng ngendi maneh dheweke pikantuk dhuwit kanggo wragad sekolahe Sumi. Banjur Suminah kang sejatine dulure nawani dhuwit manak. Dhuwit manak bisa diasilake neng bank titil utawa *rentenir*. Biyasane disebut *lintah darat*, amarga yen ngutangake dhuwit sacara langsung nanging bungane gedhe. Lan jaminane uga kudu sepadan karo dhuwit kang disilih. Sejatine Saidi nyiriki utang kang kaya mangkono. Nanging, kahanane kang meksa dheweke kanggo golek utangan.

4.3.1.3 Nekat golek Dhuwit ing Paran

Sajrone novel *Sumi* dicritakakake yen Sumi ora betah neng omah terus tanpa ana kegiatan apa-apa. Yen dheweke nganggur Bapake bakal ora bisa bebas saka penjara lan ora bisa mbayar SPPne. Mula saka iku, dheweke nekat metu saka omah kanggo nggolek dhuwit ana ing paran. Tumindake kuwi wis di niyati, mula saka kuwi tumindak kang wis diniyati bakal klakon tenanan. Manungsa yen wis kadhung nekad lan kepepet, pancen sok ora bisa mikir kanthi wening, apadene bener lan pener. Tuladhane kaya tumindake Sumi ing weku esuk kuwi. Senajan dhuwit sitheng-goweng babarpisan ora nyekel, parandene nekad munggah bis kang siyaga budhal menyang Surabaya. Sejatine Sumi ora nduweni tujuwan nalikane dheweke kepengin minggat. Nanging banjur weruh bis jurusan Surabaya dheweke numpak bis kasebut, tanpa mangerteni dhaerah kang dituju. Kang

dielingi mung kacane biyen lunga menyang Surabaya lan kasil nggawa dhuwit akeh. Saliyane kuwi Sumi uga ora kepikiran kepriye yen kondhektur bis narik karcis. Sedheng tuwuhing pepenginan menyang Surabaya iku ya bareng weruh bis mandheg ing ngarepe. Andharan kasebut bakal dibuktekake ing cuplikan iki:

Budhale saka ngomah isih peteng. Simboke durung tangi. Pancen njrag nglimpekake. Gawane mung tas sekolah, kang isine mung buku siji ndhil, buku cathethan dinan! Sandhangan ya ora nggawa, kejana rok terusan tukon dhek riyaya kepungkur. Ya kang dienggo kuwi (Adi, 2017:39)

Bisa dimangerteni yen Sumi wis niyat minggat, nganti direwangi budhal tekan ngomah isih peteng, supaya ora diweruhi simboke. Sandhangan ya ora nggawa, kejaba rok terusan tuko dhek riyaya kepungkur. Ya kang di enggo minggat kuwi. Budhal saka ngomah ora nduwe tujuwan. Butuhe mung lunga, sokur bage ing paran oleh dhuwit kanggo ngejogi dendane Bapake. Nalika nyegat bis, dheweke kelingan kancane kang ana neng Surabaya. Banjur langsung milih bis jurusan Surabaya.

Lungguh neng njero bis dheweke kepikiran kancane kang neng Surabaya. Biyen dheweke nate dipameri dhuwit asil saka kerjane neng Surabaya. Akeh banget, lan yen dipikir-pikir bisa di enggo ngejogi dendan lan mbayar SPPne. Nanging Sumi ora weruh kancane kuwi saiki manggon neng ngendi. Biyen manggone neng dhaerah Sidatapa. Saiki, Sumi butuh banget bisa tekan Sidatapa njur ketemu Ponirah. Andharan kasebut kabukti saka pethikan iki:

Ah kang penting isa tekan Surabaya dhisik. Nek wis tekan kana rak gampang nggoleki papane Ponirah. Babar pisan ora kepikiran, yen Surabaya mono kutha gedhe kang beda karo kutha liyane. Ngertine ya mung Surabaya iku kutha gedhe kng dadi punjere paprentahan Propinsi Jawa Timur. (Adi, 2017:40)

Cuplikan kasebut ngandharake yen Sumi minggat tekan ngomah ora ngerti tujuwane. Pikirane dheweke tumuju menyang Ponirah kang biyen kerja ndek Surabaya lank ail nduwe dhuwit akeh. Saliyane kuwi Sumi uga durung weruh kutha Surabaya. Ora ana pamikiran nalika tekan kana kudu numpak apa yen kape menyang Sidatapa. Kang ana enng pamikirane Ponirah nduwe dhuwit akeh, lan bisa ngutangi dheweke.

4.3.2 Upaya kanggo Nggayuh Pendhidhikan sajrone Novel *Laskar Pelangi*

Sajrone novel *Laskar Pelangi*, upaya kang ditindakake kanggo bisa nggayuh pendhidhikan kang layak, lan uga nerusake pendhidhikane yaiku kanthi cara nurut dalan kang adoh kanggo sekolah, sinau mepeng, semangat ngowahi nasib, wani ngorbanake nyawa kanggo budhal sekolah. Upaya-upaya kang dilakoni dening paraga sajrone novel *Laskar pelangi* ora siya-siya, salah siji upayane nuwuhake asil. Pancen yen pawongan

kang lagi nandhang pacoban kudu bisa sabar, nriman lan eklas supaya mbesuke bakal pikantuk piwales kang luwih becik. Asil saka upayane yaiku bisa juara siji lompasakecamata ngalahake sekolah apik, kasil ngowahi nasib lan kasil oleh beasiswa pendhidhikan nganti tekan negara manca. Panguripane sabanjure luwih kepenak tinimbang uripe sadurunge. Upaya kang ditindakake paraga kanggo nggayuh pendhidhikan lan ngowahi nasibe yaiku kaya kang dinahdrake ana ing njlentrehan sangisor iki.

4.3.2.1 Jarak Omah kang Adoh kanggo Sekolah

Jarak yaiku angka kang ngandharake sepira adohe panggonan saben daerah. Kayata jara omah lan jarak sekolah, omah kang manggon ana ing padésan lan ana ing pesisir tamtu wae adoh saka panggonan sekolah kang ana ing satengahé kecamatan. Nduweni omah kang jarake adoh saka sekolah ora ngurangi niyate Lintang kanggo sekolah. Merga dheweke wis nduweni tekad supaya dheweke bisa lulus sekolah senajan kudu tangi isuk sadurunge subuh lan moleh teka omah wis sore. Andharan kasebut kabukti saka pethikan-pethikan sangisor iki.

Ia akan sekolah disini lalu pulang peri naik sepeda. Jika panggilan nasibnya memang harus menjadi nelayan maka biarkan jalan kerikil batu merah empat puluh kilometer mematahkan semangatnya. Bau hangus yang kucium tadi adalah bau sandal cunghai, yakni sandala dari ban mobil yang aus karena Lintang terlalu jauh mengayuh sepeda.

Lintang bakal sekolah anan ing kene, dheweke nggawe sepeda kanggo kendaran budhal lan molehe. Menawa nasibe pancen ung dadi miyasmina, bene watu krikil patang puluh meter kang medhoke semangate ambu sangit mau tibane asale saka sandal kang digawe Lintang, yaiku sandal saka ban montor kang leleh merga kesuen mancak sepedah. (Hirata, 2005:11)

Pethikan ana ing dhuwur ngandharake ngenani upaya Lintang nalika dheweke arep budhal lan moleh sekolah. Kanggone bocah SD lan isih kelas siji, kang umure kira-kira pitung taun bakal krasa abot banget. Bocah isih cilik kudu mancak sepedah tanpa diterake wong diwasa dirasa ngawtirake banget. Tenaga kang diasilake bocah kang umure isih pitung taun ora segedhe tenaga kang diasilake wong diwasa. Jarak saka omahe kang ana ing pesisir lan sekolah adoh banget, lan dalane durung alus dalane krikil kang bebayani.

Nanging semangat kang diduweni Lintang ngalahake apa wae, kalebu dalan kang adoh lan dalan krikil kang bebayani. Adohe dalan kang dilewati lintang kasebut majiake Lintang kanggo budhal isuk banget, sawise wong padha sholat subuh dheweke kudu budhal ing skolahe merga nganti luwih awan saithik, dheweke bakal kelatan melu sekolahe. Nalika moleh uga kaya ngono, nalika moleh sekolah isih awan nanging teka omahe wis sore. Ana uga rintangan liya kang kudu dilewati Lintang yaiku ana panggonan rawa-rawa, lan rawa-rawa kasebut ana bayane, saingga nalika arepe liwat budhal sekolah, dheweke kudu gelem ngenteni baya

kasebut nyebrangi dalan lan mlebu anan ing njeroné banyu rawa-rawa.

4.3.2.2 Sinau Mempelaj

Sinau yaiku kagiyatan kang dilakoni kabeh wong kanggo ngolehi ilmu supaya ana perubahan saka wong kasebut. Sinau bisa diarani usaha saben wong kanggo ngolehi kawruh. Tujuan saka sinau yaiku kanggo nambahi kawruh kang diduweni, lan uga bisa kanggo ngowahi sipat supaya bisa luwih apik. Sinau mepeng yaiku sinau kanthi cara mempelaj, yaiku sinau kang temenan, lan nduweni ancas kanggo nggayuh kapinginane. Ana ing novel iki, kahanan sinanu kang mempelaj ditudahake paraga Ikal kang kepingin sekolah maneh kanggo nambah kewruh kang diduweni. Dheweke kepingin sekolah kanthi cara gratis, yaiku kanthi cara oleh beasiswa sekolah ana ing negara manca. Andharan kasebut kabukti ana pethikan sangisor iki.

Kemudian setelah itu tak ada satu menitpun waktu kusia-siakan selain untuk belajar. Aku membaca sebanyak-banyaknya buku. Aku membaca buku sambil menyortir surat, sambil makan, sambil minum, sambil tiduran menengarkan siaran wayang golek di radio AM. Aku membaca buku di angkutan umum, di dalam jamban, sambil mencuci paaian, sambil dimarahi pelanggan, sambil disindir ketua ekspedisi, sambil upacara korpri, sambil menimba air atau memperbaiki atap yang bocor, bahkan aku membaca sambil meBaca di dinding kosku.

Sabanjure, saben wayah aku tetep sinau. Aku maca saakeh-akehe buku. Aku maca buku nalika aku lagi nyortir surat, lagi mangan, lagi ngombe, lagi leyeh-leyeh lan ngrungokake wayang golek ana ing radio AM. Aku maca buku ing kendaraan, ing njero jedhing, lagi ngumbah klambi, lagi diseneni pelanggan, lagi disindir ketua ekspedisi, lagi upacara korpri, lagi nimba banyu utawa nembel gendeng kang bocor, aku uga maca nalika aku lagi maca ing tembok kamar kosku. (Hirata, 2005: 459)

Pethikan ing dhuwur ngandharake ngenani kepriye upaya saka paraga Ikal kang kepingin oleh beasiswa kangge nerusake kuliyah S2 ana ing negara manca. Ikal kang nduweni kepinginan sekolah maneh sing luwih dhuwur saka pendhidhikane sing saiki merga dheweke kepingin oleh pendhidhikan kang luwih layak lan mbuktekakae yen pancen dheweke iku bisa lan pantes oleh beasiswa kasebut.

Upaya saka perjuangan kasebut dituduhake kanthi cara yaiku sinaune kang mempelaj, dheweke sinau utawa maca ana ing kahanan kepriye wae lan ana ing ngendi wae parane, ora preduli marang omongane pelanggan kang nyeneni lan ngomplen dheweke, ora preduli marang sindiran saka ketuane. Dheweke ora prei kanggo maca buku supaya bisa nglakoni tes kang abot lan uga akeh saingane kasebut.

Sinau ora ngerti wayah isuk, awan, sore nganti bengi dheweke tetep sinau mempelaj supaya bisa nggayuh pendhidhikan kang layak, yaiku bisa nempuh pendhidhikan nganti tekan S2. Dheweke bisa manpaatake kabiasane yaiku *insomnia* utawa angel turu nalika wayah bengi. Dheweke bisa terus sinau nganti wengi merga dheweke nduweni penyakit kasebut. Wong sinau tamtu wae nduweni rasa kesel lan bosen. Ikal nduweni

cara supaya dheweke tetep semangat yaiku dheweke maca maneh buku kang dadi sumber motivasine saingga dheweke dadi semangat maneh kanggo sinau lan maca buku kanggo persiapane tes beasiswa S2. Kahanan kasebut bisa diarani upaya saka paraga Ikal kang pingin nggayuh pendhidhikan kang layak.

4.3.2.3 Lembur kanggo Beaya Sekolah

Lembur yaiku kagiyatan kerja kang luwih saka jadwal samestine. Lembur biasane dilakoni dening wong-wong kang kerja ana ing kantor. Lembur bisa disebabake maneka warna kayata amarga kerjane durung rampung, kerjane pancen akeh lan kerja luwih supaya nduweni asil kang luwih uga. Asil kang luwih kasebut dianggo maneka warna kabutuhan. Ana ing novel laskar pelangi iki, paraga Ikal kang nduweni penakan wadon kang aran Eryn, bocah wadon kang pinter lan tekun sekolahe. Ikal kudu kerja lembur nganti bengi malah nganit isuk supaya bisa mbiayai sekolah Eryn. Andharan kasebut kabukti ana ing pethikan sangisor iki.

Lelah seharian bekerja lenyap jika melihat Eryn dan semangat belajarnya, jiwa positifnya, dan intelegensi yang terpancar dari sinar matanya. Aku rela kerja lembur, membantu menerjemahkan Bahasa Inggris, menerima ketikan, dan berkorban apa saja termasuk baru-baru ini menggadaikan sebuah tape deck, hartaku satu-satunya yang paling berharga demi membiayai kuliahnya.

Kesel merga kerja sedina iki langsung ilang nalika nyawang guyune Eryn lan semangate, jiwane kang positif, lan kapinterane. Aku lila kudu kerja lembur, ngewangi dheweke nerjemahake basa Inggris, nrima ketikan, lan korban apa wae. Lan isih tas wae aku kudu nggadakake tape deck, barang kang tak rasa paling aji kanggo beaya kuliyah. (Hirata,2005:443)

Pethikan ing dhuwur ngandharake ngenani upayane Ikal kanggo nyukupi kabutuhane penakane Eryn. Bapake Eryn ora liya mase Lintang kang kena PHK PT Timah. Amaga kena PHK Bapake Eryn ora bisa kanggo nyekolahake Eryn maneh, amarga isih ana adhik-adhike Eryn kang uga mbutuhake sekolah mangan lan beya linane, mula Ikal kang ora pingin penakane medhot kuliyah sadurunge lulus gelem nanggung kabeh beayane Eryn.

Eryn uga mujudake salah sijine pawogan kang ngupaya kanggo nggayuh pendhidhikan kang dhuwur, dheweke ngerteni yen ora kudu gumantung terus marang Paklike, dheweke uga kudu ngupaya kanggo ngringanae bebane Pak Like. Dheweke sinau sing mepeng, rajin lan tekun, dheweke uga nggoleki informasi ngenani beasiswa supaya Paklike ora kabotan nanggung beaya uripe lan beaya sekolahe.

Ikal kang mujudake wong sadhar pendhidhikan ngupaya kepriye wae kanggo beaya sekolahe Eryn. Dheweke gelem nglembur nyotiri surat nganti tekan wengi, dheweke uga ora mung kerja ana ing pos wae, dheweke uga nrima ketikan kanggo nambahi asil supaya

tetep bisa beayai Eryn. Saliyane iku, dheweke uga ngewangi Eryn nalika Eryn kesusahan nggarap, kayata ngewangi nerjemahake basa Inggris ing basa Indonesia. Saliyane iku, dheweke uga gelem korban tape deck kang dadi barang siji-sijine kang aji digadekake kanggo beaya sekolahe Eryn. Kahanan kasebut bisa dirani yen salah siji upayane Ikal lan Eryn kanggo nggayuh pendhidhikan kanthi layak.

4.3.2.4 Tetep Sekolah senajan Lara

Lara yaiku kahananane saben pawongan kang awake kaya biasane (khanane normal). Wong lara mesti wae nduweni kahanan awake ora kepenak merga ana salah siji perangan kang nyebabake lara kasebut. Lara nduweni rong macem, yaiku lara kang ana ing fisik (awak) lan lara mental (cacat mental). Lara kang ana ing fisik biasane bisa diraskake, kayata lara amarga udun, panas, pilek, lan liya-liyane. Nanging yen lara mental ora bisa dirasakake nanging nduweni titikan tartamu. Nalika wong lara mental tamtu wae bisa disawang dening wong liya. Kahanan lara tamtu wae nate dirasakake kabeh wong, kaya kang dirasakake A Kiong lan uga Harun, kaloro paraga iki senajan nandang lara dheweke tetep mlebu sekolah. Andharan kasebut kabukti ana pethikan sangisor iki.

Syahdan vulgar sok tahu. Aku segera teringat sosok A Kiong. Beberapa hari ini ia belajar sambil berdiri karena lima biji bisul padi bermunculan di pantatnya sehingga ia tak bisa duduk. Tapi ia berkeras ingin tetap sekolah.

Syahdan pancen bocah kang sembrono. Aku langsung kelingan marang A Kiong, wis ana limang dina iki dheweke ngadheg nalika sinau ana ing kelas, amarga limang udun ngganggu anggone nalika lungguh. Nanging, dhewek tetep pengin sekolah lan ora pengin ninggalake pelajar setitik wae. (Hirata,2005:254)

Pethikan ana ing dhuwur ngandharake ngenani kondisi fisike A Kiong kang lagi udunen. Dheweke ora bisa kepenak nalika sekolah merga dheweke kudu ngadheg, merga lara nalika dheweke lungguh. Ngadheg nalika sekolah tamtu wae ora kepenak, ora bisa kepenak lungguh kaya kanca-kanca liyane. Nulise uga kangelan lan tamtu wae rada kesel amarga kudu ngadheg terus.

A Kiong kalebu bocah ora kang ora pati pinter ana ing SD Muhammdiyah kasebut, nanging menawa diarani bocah kang sregep lan ora gampang nyerah tamtu wae A Kiong bisa diarani kaya mangkono. Merga dheweke ora gelem ketinggalan pelajaran saithik wae, lara kaya apa dheweke nduweni tekat kudu tetep sinau lan melbu sekolah senajan dheweke kangelan sasembarange. Upaya kanggo nggayuh pendhidhikan kang layak kasebut nganggo cara ora tau nyerah senajan dheweke lagi lara. A Kiong ora milih mung penak lumah-lumah lan mbolos sekolah ana ing omah, dheweke luwih milih kangelan lan rekasa supaya dheweke bisa oleh ilmu tanpa ketingngalan pelajaran. Sikap kang dituduhake A Kiong kasebut bisa dirani dheweke tetep ngupaya senajan lara udun kanggo nggayuh pendhidhikane.

4.3.2.2 Semangat Ngowahi Nasib

Nasib yaiku perangan saka panguripane manungsa kang wis ginaris saka sing kuasa. Nasib nduweni rong warna, yaiku ana nasib apik lan nasib kang ala. Nasib apik lan ala kaseut pancen wis digarisake gusti, nanging manungsa uga bisa ngowahi nasib kang ala kasebut supaya bisa dadi nasib kang apik. Cara ngowahi nasib asebut uga wis diterangake ana ing salah siji surat ana ing Al-qur'an kang nerangake yen kepingin nasibe owah, kudu gelem ngupaya. Kaya dene para paraga kang ana ing novel *Laskar Pelangi* dicitakake nduweni nasib kang kurang apik, mulane saka iku para paraga ngupaya ngowahi nasibe supaya dheweke bisa nggayuh pendhidhikan kang layak. Andharan kasebut ana ing pethikan-pethikan sangisor iki.

Pernah suatu ketika hujan turun amat lebat, petir sambar-menyabar. Trapani dan Mahar memakai terindak, topi kerucut dari daun lais khas tentara Vietkong, untuk melindungi jambul mereka. Kucai, Borek, dan Sahara memakai jas hujan kuning bergambar gerigi metal besar di punggungnya dengan tulian besar "UPT Bel" (Unit Penambangan Timah Belitong)-jas hujan jatah PT Timah milik bapaknya. Kami sisanya hampir basah kuyup. Tapi seharipun kami tak pernah bolos, dan kami tak pernah mengeluh, tidak, sedikitpun kami tak pernah mengeluh.

Nalika udan deres, lan bledheg nyamber-nyamber. Trapani lan Mahar nggawe terindak, topi krucut saka godhong lais khas tentara Vietkong, kanggo nutupi jambule. Kucai, Borek lan Sahara nggawe jas hujan kuning kang gambare gerigi metal lan ana tulisan "UPT Bel" (Unit Penambangan Timah Belitong) jas hujan jatahe saka PT Timah jatahe Bapake. aku lan kanca-kanca liyane wis kepleh merga udan. Nanging ora sedina wae aku sakanca ora tau mbolos, lan ora tau sambat.

Pethikan ana ing dhuwur ngandharake ngenani semangat kang dituduhake para paraga saka *Laskar Pelangi* kanggo ngowahi nasibe. Nasib kang dirasakake para paraga *Laskar Pelangi* ana ing kene digambarake nduweni nasib kang urang apik, merga ora bisa sekolah ing sekolahan kang apik, lan sarwa cumpen fasilitas. Kabukti saka skolah kang mesti trocoh nalika an udan. senjata paraga paraga kang kekurangan ora isa nggawe apa-apa kanggo nutupi malah nganti teles kabeh awake, kabeh tetep melbu sekolah, ra tu mbolos lan ora tau ngeluh marang kahanane kasebut.

Merga ngrasa mbutuhake pendhidhikan kang layak supaya bisa ngowahi nasibe. Para murid SD Muhammadiyah iki kudu gelem kudanan lan uga nganti teles kabeh, mung kepingin bisa sekolah ben isa owah saka nasibe kang ala. Upayane lan semangat kang ora tau ilang supaya bisa oleh pendhidhikan supaya bisa owah saka panguripane kang ala dadi panguripane kang apik. Nasib kang apik iki isa dioleh saka wong kang gelem ngupaya saingga nasibe kang ala, yaiku dadi wong kang

kecingkrangan dadi wong kang sarwa kecukupan saka dheweke nduweni pendhidhikan.

4.2.3 Mbandhingake Upaya kanggo ngayuh pendhidhikan Sosial sajrone Novel *Sumi* lan Novel *Laskar Pelangi*

Bab kang mbedakake antarane upaya kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone novel *Sumi* lan *Laskar Pelangi* yaiku saka kabutuhan. Kahanan sosial kang diandharake ing novel *Sumi* lan *Laskar Pelangi* yaiku anane pambada upaya kanggo nggayuh pendhidhikan yaiku upaya kanggo oleh biaya upaya bisa nerusake sekolah.

Upayane kanggo nggayuh pendhidhikane maneka warna, kayata ngorbanake bandha donya, lan uga nyawa. Upayane kasebut nuwuhake asil kang mbungahake, yaiku ing novel *Sumi*, paragane bisa melu ujian Ebta, cita-citane pengin dadi guru SD bakal kelakon. Ing novel *Laskar Pelangi* paraga Litang, A Kiong, Syahdan lan liyane bisa nduweni panguripan kang luwih layak, mulya lan ora nandhang kacingkrangan maneh. Bisa ngangkat drajat lan martabate kaluargane, lan isa kasil nggayuh cita-citane. Kang dirasa paling kasil ngupaya kanggo pendhidhikane, yaiku paraga Lintang kang bisa sekolah nganti S2 ing negara manca amarga oleh beasiswa.

Pramayoga

Panliten iki mujudake panliten kang isih ana perangan-perangan kang durung bisa kawedhar kanthi gamblang. Tintingan sastra bandhingan kang digunakake kanggo nemokake upaya kanggo nggayuh pendhidhikan kang ana sajrone novel *Sumi* anggitané Tiwiek SA lan novel *Laskar Pelangi* anggitané Andrea Hirata kang luwih nggayutake tumrap maneka fenomena ekonomi lan sosial kang ana sajrone bebrayan. Panliten ngenani upaya kanggo nggayuh pendhidhikan isih prelu ditindakake kanggo ngerteni pangrembakane prekara ekonomi lan sosial kang njalari anane upaya kanggo nggayuh pendhidhikan sajrone reription sastra, mligine sastra Jawa Modern.

Novel *Sumi* anggitané Tiwiek SA lan novel *Laskar Pelangi* anggitané Andrea Hirata iki ngandhut pesen kang becik tumrap kabeh pamaos. Pesen kang kinandhut yaiku manungsa kudu nduweni sipat toleransi, legawa, sabar, kudu bisa nrima kahanan apa wae, lan tansah ngibadah marang gusti nanging ora lali kudu ngupaya, merga mung donga tanpa upaya ora ana asile. Saben manungsa kang bisa nglakoni pacoban kanthi ekhlas bakal pikantuk piwales saka Gusti kanthi becik. Saliyane kuwi kabeh tumindak kang bakal dilakoni dening manungsa kudu dilakoni kanthi ngati-ngati lan kudu dipikir kanthi becik. Pesen kasebut kaajab bisa menehi tuladha lan panggulawenthah kang becik. Lumantar panliten iki, uga kaajab bisa nyengkuyung pangrembakane sastra ing jagade kasusastran Jawa Modern.

Tumrap pamaos panliten iki kaajab bisa dadi sawijine dalan kanggo mangerteni sastra Jawa Modern lan uga ngundhakake daya *kretifitas* kanggo ngapresiasi karya sastra. Panliten iki mung nyuguhake saperangan tafsiran lan tintingan marang crita fiksi arupa novel, dene panliten iki dudu sawijine panliten kang kaanggep paling sampurna. Anggone nulis asile panliten ana saperangan tetembungan utawa ukara kang luput. Kajaba kuwi ing alam ndonya ora ana kang sampurna saliyani Gusti Pangeran. Kaajab marang panliten sabanjure bisa luwih sampurna lan luwih becik tinimbang panliten sadurunge.

KAPUSTAKAN

- Adi, Tiwiek Suwignyo. 2017. *Sumi*. Yogyakarta: Azzagrafika
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian (Suatu Pendekatan Praktik)*.
- Azwar, Saifuddin. 2004. *Metode Penelitian*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Damono, Sapardi Djoko. 2005. *Pegangan Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta:
- Darni, 2016. *Kekerasan terhadap Perempuan dalam fiksi Jawa Modheren: Kajian New Historicism (Sebuah Kritik Sastra)*. (edisi revisi). Surabaya: Unesa University Press
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Media Pressindo.
- _____. 2013. *Metode Penelitian Psikologi Sastra Teori, Langkah dan Penerapannya*. Yogyakarta: Med Press.
- Hirata, Andrea. 2005. *Laskar Pelangi*. Yogyakarta: Bentang Pustaka
- Hutomo, Suripan Sadi. 1993. *Merambah Matahari: Sastra dalam Perbandhingan*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2013. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada Pusat Bahasa.
- Rass, J.J. 1985. *Bunga Rampai Sastra Jawa Mutakhir*. Gratifipress
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Ross, E. Kubler. 1969. *On Death and Dying*, 40th anniversary edition.
- Roucek, Josep S. Lan Roland R. Warren. 1984. *Pengantar Sosiologi*. Jakarta: Bina Aksara
- Silalahi, Ulber. 2009. *Metode Penelitian Sosial*. Bandung: Refika Aditama.
- Siswanto, Wahyudi. 2008. *Pengantar Teori Sastra*. Jakarta: PT Grasindo.
- Siswanto. 2005. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Soekanto, Soerjono. 1990. *Sosiologi : Sebagai Pengantar*. Jakarta: Rajawali Press.
- Sofia, Adib. 2009. *Aplikasi Kritik Sastra Feminis*. Yogyakarta: Citra Pustaka.

Sudaryanto, dkk. 2001. *Kamus Pepak Basa Jawa*. Yogyakarta: Badan Pekerja Kongres Bahasa Jawa DIY.

Suharto, Edi. 2009. *Kecelakaan dan perlindungan Sosial Indonesia (Menggagas model Jaminan Sosial Universal Bidang Kesehatan)*. Bandung : Alfabeta

Waluyo, Herman J. 2011. *Apresiasi Sastra*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.

Sumber Internet :

- Cucum, 2013. *Pakaian Sebagai kebutuhan manusia (online)*. <http://coecoems.wordpress.com/>. diakses tanggal 21 Februari 2019
- Dekoruma. 2017. *kasur untuk kesehatan. (online)*. (<https://dekoruma.com/>, diakses tanggal 20 Februari 2019)
- Della, Anisya. 2016. *sopan santun untuk kehidupan sehari-hari. (online)*. (<http://www.artikelsiana.com/2016/08/pengertian-sopan-tujuan-manfaat.html>), diakses tanggal 20 November 2018.
- Godam. 2005. *Arti kagaktan kata SPP (online)*. <http://organisasi.org/>. diakses tanggal 11 Februari 2019.
- _____. 2008. *Manfaat sekolah (online)*. <http://organisasi.org/>. diakses tanggal 20 Februari 2019.
- Hamdan, Isa. 2016. *Pengertian Pendhidhikan, (online)*. (<http://digilib.unila.ac.id/>, diakses tanggal 20 November 2018)
- Hisham. 2018. *6 fungsi makanan bagi tubuh kita. (online)*. (<https://hisham.id/>, diakses tanggal 4 Maret 2019)
- (<http://www.elontong.blogspot.com/2013/03/renungan-cerita-sakitnya-hidup-di-fitnah-21.html>)
- Imron, Ali. 2016. *Pengertian Masalah Sosial, Faktor dan Contohnya (online)*. (<http://definispengertian.net/>, diakses tanggal 25 November 2018)
- Ningsih, Nur. 2017. *Kemiskinan dan sistem pengetahuan yang rendah. (online)*. (<https://www.kompasiana.com/>, diakses tanggal 12 Januari 2019)
- Rohmitriasih, Mimi. 2018. *Seberapa penting pendidikan yang tinggi bagi perempuan. (online)*. (<https://www.fimela.com/>, diakses tanggal 12 Januari 2019)
- Suyanto, Bagong. 2018. *Kemiskinan kelaparan dan kematian di daerah terpencil. (online)*. (<https://news.detik.com/>, diakses tanggal 12 Januari 2019)
- Wardani, Shinta Ayu. 2018. *Faktor Penyebab Masalah Sosial. (online)*. (<https://materiips.com/>, diakses tanggal 12 Januari 2019)
- Wiro. 2016. *Manfaat pendidikan bagi kehidupan umat manusia. (online)*. (<https://pendidikan.id/>, diakses tanggal 12 Januari 2019)
- Zakky. 2018. *Pendhidhikan menurut para ahli. (online)*. (<https://zonareferensi.com/>, diakses tanggal 23 November 2018.)